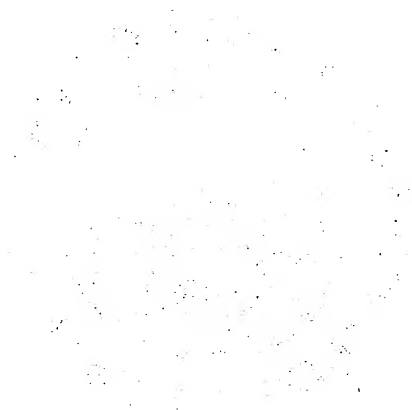

**En örer u ayd
örerun hay
metsatunnerě**

2017.12.26

American, H. G. 601

Հին օրեր և այժմ օրերս...

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՈՒ

ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

1550-1870

ԳՐԵՑ

61p.

Յ. Գ. Մ.

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
2693
Կաթողիկոսական

ՎԵՆԵՏԻԿ

ԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1901

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARY

EREN
783
BUHR

GRAP
EFT ✓
783
C1 10 99

Մ Ո Ւ Տ Ք

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆԵՐՈՒ վրայ այս պատմական ընծեռուածը՝ խնամով քննեալ ու յաւելեալ վերջին ձեւն է այն հարեւանցի նմոյշին, որ անցեալ տարիին վերջերը տպագրուեցաւ *Բիւզանդիոնի* Բանասիրականին մէջ. անոր գրեթէ կրկնապատիկը՝ Թէ քանակով Թէ Թափուած մանրակրկիտ աշխատութեամբ, որուն արժէքն այս տեսակ նախածեռնարկ գործերու մէջ Թարթափողները գիտնալու են:

1900

Յ. Գ. Մ.

ՀԱՅ ՄԵՄԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Հ ԱՅ մեծաառուներն առ հասարակ ճանչցուած են Արքայ անունով:

Արքայ — Տոմապետ, Տանուաւեր, Մեծաւոր, Զելեպի, Հօնայ և Աղայ — բառերուն համազօր բառ մը, որ կը պարունակէ տոմային չին մեծութեանց պարարտ դադափարը:

Արքայ — կը թելադրէ մանաւանդ անծանօթ աւագութեան (dignité) մը դադափարն ալ՝ բաւական սաստալից ամէն մեծութեանց պէս, որ ունին անծանօթ սկիզբ մը. սկիզբ մը՝ թերեւս նահապետական դարերու չափ չին ու իրենց անփաստ նեղիւնակութեանն համեմատ մթին այլ իրական:

Պատմապէս ալ սակայն՝ իբրեւ ծագեալ արաբական իր, երբեք իբրեք բառերէն՝ չաա նոր է՝ ու կը նշանակէ՝ գէթ ըստ ձայնականին՝ հրամար, հրամար, եթէ՝ այդ սեմական ժողովուրդին սկզբնական աւանդականութեամբ՝ ժառանգուած չըլլայ յաջորդաբար Միջագետքի և Պաղեստինի տանուաւերներէն ու նշանակալից:

1. Թուրքահայերում մէջ՝ 1750էն աստիճ է որ աւելի պաշտօնապէս կը շեշտուի այս մակտիրմ առ հասարակ:

նակէ, ըստ այնմ, Նախագիտ կամ Նահագիտ՝ գրեթէ համազօր նախնի Հոռմայեցիներուն Պատրիկ կոչումին՝ քիչ մը սեղմելով այս բառին քաղաքական լայնութիւնն և ի փոխարէն լայնելով անոր տանուաիրական առումը:

Ամիրայ բառը՝ մատենապէս չէ յիշուած հայերուն մէջ Մազիտարոսէն, Արծրունիէն, Ուռհայեցիէն առաջօրինակ. «Ազդարար ամենայն մօտաւոր ամիրայցն», «Ո՛վ մահանունդ ամիրայական սերի յԱբրահամէ» Մօհիտ. Է. որով կըրնանք ըսել թէ հեղինակական այդ գաղափարէն շատ հաջը մասած է մեր մէջ ափայտանումը:

Ամիրաներ ունեցած ենք մենք ալ, և անոնց անունը լծորդուած է՝ մանաւանդ թուրքահայերուն՝ պատմութեան հետ 1550էն առդին մինչեւ 1866 կամ 1870, մինչ մեռաւ ամիրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ու Բէշահաթն ալ — կարապետ ամիրայ Պալեան, արքունի մեծ հայ Ճարտարագետը, Խալֆան:

Այսպէս՝ ի չզոյէ ժամանակակից ամիրայի՝ արդի սերունդը չէ տեսած ու չօշափած ամիրայ մը, չունի ամիրայութեան վրայ կայուն՝ այսինքն՝ գիրի առնուած գաղափար մը, ժողովածու գրաբառ պատմութենէ մը զատ, որ ամիրաներու էութեան և երանգին վրայ ոչինչ կըսէ իբրեւ պատմիչ: Ամիրաներուն անուններն ու գիրքը՝ նոր սերունդին երեւակայութեանը մէջ կը պատկերին, ազդեցութեամբ անհաւաստի զրոյցներու և ծայրայեղ կուսակցականութեանց մասնական պատմութեանցը՝ հոմերական հին արարածներուն կամ արքայական գիշերներու արուայիկ պարիկներուն խօշ գիծերովը, այնչափ սիրած ենք եւրոպական հետեւակ երեւակայութեանց անիր վէպերն ու այնչափ անտարբեր միացած ենք մերձաւոր անցեալին ու ժամանակակից պատմութեան:

1. Վասմ գի իրմէմ հոքը 1869իմ վախճամած է ամիրապատիւ Տատեհամ Յովհաննէս պէյը, արքունի վառօղապատ ու բարերար Ազգ. հիւանդանոցին ու մատենասրահան և դպրոցական ձեռնարկութեանց:

Բայց ամիրաններուն վէպը՝ Զօլան իսկ չգիտէ ու չկը-
նար տալ մեզի ինչպէս որ արժան է:

Այդ իրական մութ վէպէն է՝ որ կը փորձեմ այսօր
բանալ փոքրիկ սրահ մը, անդիս ժամանակիս և պա-
րագաներու ներածին չափ սրահակ մը, զոր թերեւս
ուրիշ պատեններով կարենամ ալ ընդարձակել ու վե-
րածել մանրանկար ցուցադրութեան մը:

*

Արդի սերունդին բարեբաղդներէն համարուելու եմ՝
որ խոր աղապուծեանս տեսած եմ մէկ հատիկ ընդ ա-
միրայ մը, ու պիտի կրնամ տալ աղօտ դադափար մը
իր ու թերեւս՝ իրմով՝ միւս ամիրաններուն ալ կենդա-
նադիրին վրայ: Դարձեալ նոյն Կարապետ ամիրան էր
այն իմ տեսածս:

Հազիւ հինգ վեց ասրեկան կայի՝ երբ լսելով իրմէն
չառ վախցողներուն չնչիւնը՝ թէ Կարապետ ամիրան
կամ Աղան (սոսկ, առանց յատուկ անունի, Աղան)
կու գայ կոր, վազեցի իհատիյէի զառ ի վերին ծայրը,
ուրկէ պիտի անցնէր Ներսէս Աշտարակեցի կաթողի-
կոսին բարձր թելադրութեամբն և Սեթեան Բովհաննէս
վարդապետին ու Տէրոյնց պատուելիին տատուածա-
բանական ոչ բարձր առաջնորդութեամբը՝ Շտինազու-
րեան Կարապետ վարդապետը դատող և դատապար-
տող ամիրան, համարձակ ձեզայիրցիին համեստուկ ու
սոխն տրեւելցի, Վարպետ մարդը:

Զիտուր էր ինք այն իրեկունը. և ձին՝ միջին արա-
զութեամբ կ'ընթանար զառ ի վերն ի վեր. ետեւէն
էր իր անբաժան ծառան՝ Գասպարը. քանի մը անցորդ
հայ ալ՝ բարեւի կեցան հոն անցողաբար: Ինք խալֆայ
Ամիրան՝ իր ձիուն վրայ ուղղաբերձ մը կեցած՝ վաթ-
սուն և հինգնոց մը կերելէր. Գրիգոր էֆէնտի Գարա-
կէօզեանի ձիաւոր դնացքին բաւական նման ձուլուածով
մը, բայց աւելի՛ հրկայնատևասակ, աւելի՛ տարեց, ու աւելի՛
և աւելի՛ հանդուշն: Ունէր լայնտբաց ֆէսի մը ներքեւ կի-
սով չափ զապուած անկիւնաւոր ճակատ մը, թանձր լուրջ
և բացուած յօնքեր, խոշոր զատազատ ու զարմացու-
կան աչքեր, ճերմակ և յորդկէկ պիտեր, նոյն գոյնով
և թուլցած պստեր, բերտնն ալ՝ բաւական խոշոր: Կլո-

րակ զուրկն ամբողջ, որուն վրայ հոխ և զոհ և ծա-
ծուկ խինդ մը ծեփուած էր, հարտաբաղեօրէն յեցած
հաստուն վիզի մը վրայ՝ կը հօճեցունէր ասիական ու
սլուսական հին ազնուականութիւն մը, հրաման մը:
Նրթունքը կիսաբաց ու աչքն համարձակահայեաց՝ ա-
մենապարտաւ զիրք մը ունէին յանկարծ ըսելու և
տէնարկելու վեհաբար — Բն է ան, յժ — որուն պէտք
էր՝ դէմի աղերսաւորը խոնարհութեամբ պատասխանել
ու ըսել անմիջապէս այդ Բնը: Ամիրան՝ այն օրն հա-
գած էր (ու թերեւս միշտ ալ կը հագնէր) Գափափի-
Բափայ մը պարզ, և՛ առանց զուլայի նոյնպէս պարզ օձի-
քով ու մթադոյն փողպատով՝ շրջապատած էր իր մա-
ղասուն փողը. ձեռքն ալ ունէր բարակ շիդ մը երե-
րուն, որ կը ծառայէր իբրեւ մարակ: Այս ձեւերն էին՝ որ
եղբիւրը, գրեթէ նոյնութեամբ, օրինակուեցան իր սոս-
րակարգեալներէն խորագէտ ու հարպիկ յաշորդէ մը,
որ դիզեց իբր իրեն չափ հարստութիւն, այլ չաւեցաւ
իրեն չափ ազգեցութիւն և անուն:

Կանոնական ահուդողով մը՝ Ամիրան բարեւողե-
րուն հետ ես ալ երկու — երեք վայրկեան կեցայ ու
դիտեցի մեծաբեալ ձիաւորը, որուն հետ մեր ընտանիքն
ալ ունէր խնամեկան կցորդութիւններ, և որուն վրայ
կը պատմուէին մեր տունը՝ բաւական ներքին բաներ
ալ, ու կը պատմուին կը տեսնէ և կարձազանգն
մինչեւ ցարդ: Այո՛, տեսայ ու դիտեցի Կարապետ Ա-
միրան, ո՛չ Անաքարսիսի մը, ո՛չ ալ Գերոնացիի մը
աչքով, այլ մանուկ համարձակութեամբ մինչ թաղիս
շարոցէն ու Արապզատէի շենքէն անդին չէր անցներ
մառային ալ մարմնական ալ տեսութեանցս նորիցոնը.
դիտեցի այդպէս, և՛ տղայ՝ ըսի իւրովի — Ամիրան ան
է եղբւր. — ինչպէս թերեւս ըսեն հիմայ զիս ընթերցող
ազաքն ալ:

Ասոր վրայ տարի մը չանցած՝ ըսին — Կարապետ ա-
միրան յանկարծամահ եղեր է: Եւ որովհետեւ լուսանը-
կարը չէր հանած՝ Պէշիթթաշի տանը մէջ, իր անշնչա-
ցած մարմինին վրայէն, քաշեցին իր պատկերը: Այս
հակիրճ նկարագիրէն աւելին տեսնել փափագողը՝ կըր-
նայ դիտել այդ մեծադիր պատկերն ամիրայական՝ փա-
փազեան Գեորգ Էֆէնտիի որդի Փափազեան Արթուրի

էֆէնտիի տունն ի Սկիւտար, կամ, անկէ օրինակուածը՝ Հիւանդանոցի ընդունելութեան արահը:

Այսպէս, վաւերական ամբրաներուն իբրեւ վերջինն եղաւ շարտարապետ Կարապետ ամբրան Պալեան, որդի Պալեան Գրիգոր ամբրայի եւ ազդեցիկ հայրը վաղամեռիկ Նիկողոս եւ Յակոբ Պէյերու Պալեան՝ հայր եւ որդիք հարտարապետոյք Տումապահէի ու Զրադանի զիւթական պալատներու եւ ամէնն ալ սերունդ՝ անցեալ դարին սկիզբները Պոլիս եկող Բաքերդցի Պալի Խալֆայի:

Ամբրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ինք: Իսկ առաջինը, իսկ անոնց սկիզբը՝ ծագումը: Կորդետն հանգոյց, Կրեպոսի՝ առեղծուած, ծագումը՝ մութ է շատ մութ, նա հապետներէն ալ մութ. այնպէս որ քանի տղայանանք հոս եւ որչափ ալ ծերանանք՝ չենք կըրնար ըսել կարգ մը բաներ՝ նիւթ հայթայթելու համեմատական ամբրայաբանութեան ալ, ինչպէս տասնիններորդ դարու մօտան էր, ամէն բանին՝ նոյն իսկ Բացարձակին անդամ՝ համեմատականն ստեղծել, երեւակայել, քննել ու բանաքննել եւ քննափետել անգամ:

Սակայն ես՝ ալ ծերացայ, պատմական պատրաստութեան մը համար, յիշատակարան նայելէն, ծերունիներն հարցափրկելէն, ու ձեռք բերած արդիւնքս՝ չփոխարինէր այժմ յոգնութեանցս դոնէ հարիւրին տասն իսկ: Հոս շոգիացած, հոն կտրժրացած վիմադառած այդ քրտինքներէս՝ ինչ որ կըրնամ քամել ու համառօտել, կը սերմանեմ տեա պատմական ատենանը՝ սա միայն խնդրելով որ, ըստ աւանդական ժող սովորութեան, ինք բանաքաղոյն ալ գէթ հանչնայ ու խոստովանի անոնց յարգն ու հանածոյ աշխատութեանս արժանիքը. չապերախտանայ ընկերշակօրէն՝ կարգ մը հանել բանավաճառներու պէս, որոնք սիրեցի՝ ես քան զեղբայր, որոնցմէ խաբուեցայ դարձեալ ես քան զկոյր:

Գործիս սկզբնական դժուարութեանցը մէջ՝ մեր զըլ-
խաւոր աղբիւրներն եղած են այն յիշատակարանները,
որ անցեալ ու նախանցեալ դարին Պոլիս տպուած գիր-
քերուն հտին կը գտնուին. վասն զի շուգեցինք անձնիւր
տոճմի սերունդին՝ իր նախորդներուն վրայ պատմած-
ները վաւերական պատմութիւններ սեպել, ոչ ալ հա-
կառակ վիպայութիւնները բանի տեղ դնել՝ խրաչելով
միապէս տոճմային նախապաշարումներէն ու նախանձի
զրոյցներէն:

Դժբաղաբար երկտող այդ յիշատակարաններն ալ
անունէ ու կարգ մը մահտեսիական անկարեւոր պա-
րագտներէ զատ՝ բան չէին յիշատակեր, ու Պոլիսի
տպագրութեան սկիզբն ալ 1567 թուականէն անդին
չանցնելով՝ հարիւր տարուան պակաս մը կը ֆար, զոր
չկըրցան լեցունել ըստ արժանւոյն աւանդութիւնն և
ձեռագիր տետրակները:

Յիշատակարաններուն պակասը լեցուցինք բազմա-
հմուտ դրագէտներու հատորաւոր գործերէն ու ժամա-
նակակից արձանագրութիւններէ՝ ընդհանրապէս մօտ
դժուարութիւններով, և այդ հարիւր տարուան թերոյթն
ալ՝ փորձեցինք պարտըկել կենցաղագէտ ժերունիներու
և պատմական հետեւուն զնաոցի մը ենթադրութիւն-
ներով որ աւաստիկ:

Չգիտենք հաւաստեալ՝ թէ 1453ի մեծ դէպքին ա-
կանատես Աբրահամ վարդապետին յիշատակած «Աս-
տուածատուր Սաթըլմըշինն, և Սիմէոն Բարի Փաշին,
և պապայի որդի Այվատն (ու) Պարոն Գեորգն Եշիմ
հահին»¹ ընդ ամէնը չորս հատիկ տաղաչափեալ ան-
կիւրացիներ, իրենց տունն և տեղը ձգելով Պոլիս չե-

1. Չեռագիր Աբրահամ Վարդապետի, տող 265-
268:

կամ՝ երեւելի տունէր էին աշխարհակալին կամ իր գաղթեցուցիչ պաշտօնեաներուն ուշադրութիւնը գրաւելու աստիճան: Բայց շատ հաւանական է՝ որ նոր Ստամպուլի ճոխութիւններով և փառքերով իրենց ու իրենց գաղթակից լիբլ ֆօմաթի հայերը Ժշափաւն ըսուելու աստիճան երեւելի եղան ու հարստացան ալ քիչ ատենի մէջ:

Ասոնցմէ շատ ասաջ՝ մինչեւ 5-6րդ դարերուն կը հասցունէ պատմութիւնն՝ հայերուն գոյութիւնն ի Կ.Պոլիս և բաւական քանակութեամբ, 2-3000ի չափ, որոցմէ կարելոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, և որոնց մէջ կային անշուշտ վաճառականներ, գիտուններ, սեղանաւորներ ու հողատէրներ ալ՝ որ դո՛ւս կամ Էֆէնդի ըսուեցան, բառեր՝ Ժշափաւն նշանակող ըստ յունական ախորժակի:

Պոլիսի առումէն քսանի մօտ տարի ատաջ է Ղալթիս եկեղեցի շինող Կոմս վաճառականը, որուն համապատիւ կոմսեր կային անշուշտ այդ առեւտրական Յօյի-յօյի մէջ, և ժամանակակից ամիրաներուն պէս՝ ունէին իրենց հետեւորդ հայերն ու փոքր կաղմակերպութիւն մը տանուտիրական. բայց պատմութիւնը մանրաբար ու վաւերաբար չարձանագրեր ասոնց, կամ չէ՛ հասած մեր ձեռքը:

Ուստի գալով Պոլիսի առումին ժամանակները, կը դռնենք՝ որ հին տուներու հառակոտոր շարունակութիւններէն զատ ի հինն Փոքր-Ասիա, որոնց մեծ մասը կոչուեցան իլիանաւոր, և միւս փոքր մասերը՝ Տէր, Պէյ, Հօհայ, Աղայ՝ Աշխարհակալ Սուլթան Մէհմէտ Բ.ի պաշապանութիւնը վայելող Կ. Պոլիսի Յովակիմ առաջին պատրիարքին հետ 1461ին Պոլիս եկող՝ Պրուսացի, Գաղատացի, Ամասիացի, Արաբկիրցի և ապա Գարամանցի Սամաթիաքնակ՝ հարիւր - հարիւր քսան տուն հայերէն երեւելիները՝ շնորհիւ նորաշուք պատրիարքութեան ու պետական վստահ յարաբերութեանց, ստացան՝ իբր անմիջապէս՝ եկ ու տեղական ճին հայի-

1. հ. Ղուկաս ԴՅԻԺԵՆԱՅ, Եւրոպիա Ռատ. Ե. էջ 131:

բուն վրայ և տնոնց նշանաւոր շնչերուն հետ խել մը առատ նախապատուութիւններ ու հեղինակութիւն մը՝ տոհմային և եկեղեցապատական գործերու մէջ:

Իւ տսոնք թուի թէ էին Պուլխի մեծատուններուն ծա- նօթ սկիզբը. և արագ արագ դրաւեցին էսնաֆ տղա- ներէն ու արհեստաւոր ժողովուրդէն բարձր ու մեծա- պատիւ դիրք մը:

Այս սկզբնական ամիրտներուն վրայ եկան հեազե- տե աւելցան, փոքր Ասիայի միւս քաղաքներէն, մինչեւ իսկ Երեւանէն, Ազուլխէն, Ջուղայէն, Դաւրէժէն ու Սպանանէն՝ մեծ և հարուստ առւեներ: Ասոնք ալ՝ վե- րիններուն նման՝ յարելով օսմանեան մեծ անձնաւորու- թեանց՝ ժամանակին տնցուկ միջոցներովը՝ դուրս կե- ցան պետական գործերու Ալայ, Պալի, Հօմայ, անու- նով, իբր հաւատարիմներ տէրութեան, և իբրեւ զար- ձեալ այնպիսիներ՝ պետ կարգեցան ու կոթողեցան տոհմային ալ գործերու միւթէվէլլի և հօնայ՝ կամ շէլէպի անուններով: Ամիրայութեան ծագումն՝ այսպէս կը գտնենք Պուլխի մէջ:

Այս պոլսական մեծատունները՝ շուտ համակերպեցան պետական ու մայրաքաղաքական շփումներով՝ տեղական տիրող տարազին թէ լեզուով, թէ բարբով, թէ հան- դերձանքով. միայն՝ կրօնական աւանդութեանց պինդ փարելով՝ կըրցան պահել ին բայց տարտամ տիպ մը:

Ասոնցմէ պատմութիւնը կը յիշէ նախ վերն ահնար- կուած զաղթականներուն վրայ՝ 1600էն 1630 երեսելի խալֆա Աստուածատուրն ի Պուլխ, որ սիրելին ու եղ- բօրը պէս էր ժամանակին Օսմանեան Վէզիրին և ա- նոր միջոցով մեծ գործեր կը տեսներ: Նոյն միջոց- ներն (1621 յունուար 17ին) է պատահած նաեւ Վսո- փորոնն ի շար՝ տարեգիրքերուն մէջ չտեսնուած՝ ամե- նասաստիկ ցուրտ և ձմեռ մը, որ սառեցուցած է Նե- զուցը, և Ղալաթիայէն Սկիւտար քայլելով դացեր՝ եկեր են Դանուբի պէս2: Հոս՝ 17րդ դարին սկիզբները՝

1. Տեսած հմք ամիրամիրու տրուած պետական փառաւոր պէրաթմիր՝ դիւամական լայն — տող- ակայ գրչութեամբ, միմջել 27 1/2 տողմոց:

2. Դարապատում և Ամարամոց Բիւզամդեան (էջ 35) կը յիշեմ զայս:

կը յիշուի նաեւ, իբր այր անուանի, Տիվրեկցի Աստուածատուր Պելլուլի կոչուածը՝ հանճարեղ ու քաղցրաբարոյ՝ որ բարձրագոյն Դրան մեծամեծներուն և Գրիգոր Պարոն — աէր Երուսաղէմի պատրիարքին սիրելին էր։ Մեծ գծուարութիւններէ ու ներքին հակառակութիւններէ ետեւ՝ յաջողեցաւ շինել վերոյիշեալ պատրիարքին հետ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի ապ. 1890 հտտ. Ա էջ 308)։ Կար 1844—49ին Տիարպէրիցի Մաղաքիա Զէլէպի մը, որ սիրելին էր Մեծ Եպարքոս Մէլէք Աճէտ փաշայի և կատարեց յիշատակութեան արժանի գործեր, զոր կը գովէ Երմիա Զէլէպին ալ։

Պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ՝ նախնական մեծատուն իսթէնտէր Զէլէպին, որ բարեկամ ալ էր Կղեմէս Գալանոս բժիշկ — կրօնաւոր մատենագիրին, և իւրերկալից զայն՝ ժամանակին կրօնական հակառակութեանց պատեւ։ Իսթէնտէրի Զեյթլի մակդիրը՝ կենթադրէ արդէն իր վրայ բաւական ֆրանկալիս՝ ժամանակին բացորոշ և բացորոշող բառովը։ Կայ իրեն ժամանակակից խարբիչցի Ռըստակէս անուն երեւելի մըն ալ, որ իր հարըստութեամբն և ազդեցութեամբ բաւական օգտակար եղած է իր ժամանակակիցներուն։

Դարձեալ պատմութիւնն առաջին անգամ 1647ին կը յիշատակէ՝ հայ մեծամեծներու պատուիրակ երթալն Էջմիածին, Պոլիսի կրօնական երկպառակութեանց համար հայցելու Փիլիպպոս կաթողիկոսին խաղաղական միջամտութիւնը։ Նաեւ Վանցի Ռուհիջան հօճան (մեծ եպարքոսին հայ քիւրճիպաշին) իբրեւ պետ կրօնապատրիարքական կուսակցութեան մը ու գործակից պատրիարքական տեղակալներու նոյնպէս խոնա Ատովմեանք և Զերաք Գերաքեանք։ Այդ աշխարհա-

1. Երմիա Զէլէպի՝ առ հ. Ղուկաս Խմբիճեամի. Աշխարհ. Եւրոպա. հտտ. Ե, էջ 129—130, մասն ծածոթութեամբ մէջ։

2. Հաւանաբար ասոնց սիրունդէմ ըլլալու է Զուղայեցի Պայծառ Իշխան Աղայ Յօհաննան Գերաքեան՝ բնակեալ ի Հնդիկս, ի Սուրաթ, որոյ ծախքովը

կան մեծերէն մէկ քանին՝ 1640ին Դաւիթի պատ-
րիարքութեան ատեն՝ յաջողեցան նաեւ 10-15 ամիսի
չափ պատրիարքական աթոռն ելնելով՝ կառավարել
ժողովուրդը, առանց եկեղեցականի առանց կրօնա-
կան նուիրապետութեան։

1650-55ին կը փայլի Պրուսացի Աստոն Չէլէպին
բազմահարուստ, որ տուաւ շատ դրամ Փիլիպպոս կա-
թողիկոսին՝ Էջմիածինի մեծ զանգակատունին շինու-
թեան համար։ 1652-1655ին Պոլիսի բնիկ հայերուն
մէջ տիրած էր իշխելու և եկեղեցական եկամուտներն
ինքնահրաման տնտեսելու յաւակնութիւն մը, որով ա-
րեւելիները՝ այսինքն Անատոլոյէն եկողները կը նկա-
տուէին արհամարհութեամբ մը իբրեւ «զոհեիկ», ըստ
Առաքիլ Դաւրիթեցւոյ։ Արեւելիներն ալ միշտ կը բու-
ղոքէին, որով երկուստեք անպակաս կըլլար կռիւն և
դուռ կը բանար մեծ ծախքերու. Փիլիպպոս կաթո-
ղիկոս շատ աշխատեցաւ վերջ տալ այս վէճերուն։

1652ին կը յիշուի խաչկոյ անուն իլովացի հայ դա-
տաւոր մը, որ կաթողիկոսական խնդիրի մը համար կու
գայ Պոլիս՝ իլովի հայերուն կողմէն և ազդեցութեամբը
կը կարգադրէ զայն. սա ինքն ալ՝ իր ժամանակի ամի-
րապատիւներէն էր։

1655ին՝ նորէն կարգ մը մեծատուններ ձեռք կառնեն
պատրիարքական տեղապահութիւնը։ Ասոնցմէ մէկ
քանին կը վարէին եւրոպական դեսպաններու թարգ-
մանչութիւնը, տեղեակ էին արեւմտեան պատմութեանց
ու սովորութեանց ալ։ Քանի մը տարիէն՝ քսան և
չորսի հասած կը գտնենք թիւն այս տեղակալներուն,
որոնց մէկ քանիին անուններն են՝ Խոճայ Տափուտ, Խան-
հի Սէֆէր, Էջմէքհի Պէկլէր, Քէրէստէհի Գրիգոր,
Սիմէոն երէց, Քիւրքհի օղլու երէց, Պօտուռ Սիմէոն,
Մկրտիչ, Մուրատ, Յարութիւն Պալի, Ֆէրատ օղլու
և այլն. և ասոնց ձեռնտուն էր՝ յիշեալ վանքի Ռու-

տպուած է երկու մեծահատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԹԵԼԷ-
ՄԱՔԻՆ, թարգմանութիւն Մարգար Ջաքարիայի
թօջինց։

1. Չամչեան Գ. էջ 627-629։

հիշանք: Ասոնք էին նաեւ թոժմա պատրիարքին նաեւ. աւերդներն ու անոր մահուան պատճառները, և ասոնցմէ դարձեալ ծայր կուտայ Եղիազարեանց ու Թլթըլեանց հռչակաւոր վէճը պատրիարքական:

Տասն և եօթներորդ դարուն այդ մեծերուն մէջ է նաեւ ներհունն Երեմիա Չէլէպի Քէօմլընհան, բարեկամն Այնթապցի Եղիազար կաթողիկոսին, նոտար և դրագէտ ու մատենագիր մեծատունն՝ երէց եղբայրը Տէր Կոմիտասի, որ և նախ Սամաթիայի Ս. Գէորգ եկեղեցիին աւագ սարկաւազն էր, և վախճանեցաւ 60 տարեկան 1693ին: Գրած է հինգ գիրք պատմութիւն Օսմանեան թագաւորութեան ընդարձակ, Գիրք մը՝ անոր համառոտութիւնը, միւս Գիրք մը ոտանաւոր՝ Յակոբ կաթողիկոսի խնդրելովը, Աղեքսանդրի պատմութիւնը՝ նոյնպէս ոտանաւոր. թարգմանած է Թուրքերէնի՝ Խորենացիէն քաղուածներ. գրած է՝ գերման դեսպանին խնդրելով՝ պարսկական, չնդկական և Փոքր Ասիայի աշխարհագրութիւններ. Գիրք մը ընդդէմ Հրէից, Քարողներ, ճառեր՝ հայերէն տաճկերէն. պատմութիւն Երուսաղէմի, թարգմանած է Թուրքերէնի՝ Աւետարանն և ինչ ինչ կտորներ Հին կտակարանէն. թարգմանած է յունարէնէ ու լատիներէնէ գիրքեր. տպագրել տուած է իր հսկողութեամբն երկու հատոր Գիրք — Մնացորդք Յիսուս որդւոյ, և Տնօրինական տեղիք. գրած է ժամանակակից խնդիրներուն վրայ՝ ընդարձակ նամակներ առ կաթողիկոսս և պատրիարքունս, նաեւ յորդորականներ, տեղեկագիրներ ու յիշատակարաններ վանքերու վարչութեանց և արտունութեանց վրայ, ճանապարհորդած է Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւղերը, ինչպէս նաեւ՝ Պէրուլթ, Բերիա, Երուսաղէմ, Արմաշ, և այլն: Գրած է նաեւ ստուգութեամբ իր ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Չամչեան առած է շատ բան. մենք շատ փնտռած ու հարցուցած ենք իր այս գործերն ու չենք գտած: Նոյն իսկ ամէնէն բազմահմուտ անձերու քով և ամէնէն բազմահատոր մա-

1. ՏԻՍ Չամչեան հատ. Գ: Եւ վարք 8. Կոմիտասի, էջ 9-10:

տենադարաններուն մէջ. կը թուի շատոնց ինկած են Վինետիկի մասենադարանն ու հասկաքաղուած վարդապետ մասենադարաններէն. իր դրաքառն ունի խաթուն արծաթի ձուլուած մը՝ տարբեր ժամանակին լատինախառն անոճ ունէն, որ հարակելու վրայ էր Ոսկան Երեւանցիին հրատարակութիւններովը. իր տպուած քանի մը հատուածներէն կը համարձակինք ընել այս դատաստանն ալ: Երեմիա Չէլէպիին՝ ցաւսիրտ անձնաւորութիւն մըն ալ է եղեր, ու իր գրական յառաջադիմութիւնները՝ զարի մը կանխուած են Վինետիկի ու Պոլսի գրական նախանցեալ զարի զարգացումներուն. իր ծաղուած է Ակնէն¹, 1600 թուին:

Դարձեալ նոյն 1600 թուէն է հռչակաւոր և հին Տիւզեանց ծաղումը՝ Տիվրիկէն, ուրկէ նոյն թուին գողթած է Յարութիւն անուն կաթողիկ հայազգիին² ի Կ. Պոլս, և իր հարտար ոսկերչութեան շնորհիւ յարարութեան մոտեցնով կայսերական պալատան հետ՝ կանուանի հոն որդանի ունիւրէլ, կը բանայ իր անունովը կայսերական դանձատան քոջն ոսկերչութեան խանութ մը, որ մինչեւ 19րդ դարի սկիզբը կանգուն էր Տիւզեան անունով. Տիւզեանք 18րդ դարէն սկսեալ բնակած են Գուրուչէճէ գիւղաւանը: Յարութիւնի մահէն ետքն՝ արքունի ոսկերչապետութիւնը կը քնայ իր որդիին Մահմետ Սարգիսի, որուն բարձրահասակ, կաշմուտն և ուղղորդ՝ կազմուածքն առաջին անգամ տեսնելով Վեհ. Սուլթան Ահմէտ Գ. արքունի պարտիզին մէջ «սա Տիւզը ինծի կանչեցէք» կը հրամայէ, որմէ կը սկսի ալ տոհմին Տիւզ անունը: Տիւզ Սարգիսէն կը ծնին Տիւզ Յովհաննէս ու Տէվլէթ աղաները, և Տիւզ Յովհաննէսի որդին էր Հոնա Միքայէլ Չէլէպիին (ծն. 1724 Վիս. 1783) Տիւզեան գերդաստանին փառաւորազոյն զարդը, որ միտպէս հմուտ էր նկարչութեան, ոսկերչութեան և տարրադիմութեան ու ժամանակա-

1. Վարք Տէր Կոմիտասի, էջ 9:

2. Ազգաբաժնութիւն Ջարսից Տիւզեանց. Տ. Գարսիէլ Մէմէվիշեան, Վիսնոմ, էջ 6-7:

3. Նոյմ. ամդ, էջ 9-10:

կից նախանձներու նշաւակ ալ եղաւ իր բարձր արժանիքովը իր մէկ խօսքովն՝ 1701ին 53 հոգի ազատեցան, ու 1769ի պատերազմին ալ՝ իմաստուն միջամտութեամբ մը ազատեց Յոյները։ Այս Հոնա Միքայէլի որդին է Յովհաննէս Զէլէպին (Ծն 1749. Վիսն. 1812), որ շատ ուսումնասէր էր և ուսումնական ալ. ինք էր Դիոֆիլիս-Վանդի-Կաննի հրատարակել տուողը, և շատ գիրքեր ալ իր ծախքովն հրապարակելու, ասոր իսկուհի անուն աղջիկն էր, որ Հ. Ա. Կ. Բաղրատունիէն անուանեցաւ «Հայկաբան»։ Յովհաննէս Զէլէպին թողուց 12 զաւակ, որոնց մէջ էին Սարգիս, Դրիգոր, Յակոբ ու Միքայէլ Զէլէպիներն, և ասոնց պատմութիւնն համառօտիւ ըրած են Ա. Պէրպերեան ու Հ. Գ. Մէնելի-ժեան։ Տիւզեան ընտանիքն ամենէն հին ու նշանաւոր ընտանիքներէն է Պոլիսի, որ թիւով նուազ ու գիրքով և տաղանդով առատ՝ բացառիկ փայլ մը տուին բիւզանդեան հարստութեան։

Դարձեալ 17րդ դարուն կեսերը կը յիշուի Սէմերճի Տէաէ կոչումով Կասըմցի Մուրաթ Կոնայ մը, որ վայելած էր Վն. Սուլթան Մէհմէտ Գ.ի վստահութիւնը և ազդեցիկ անձ մըն էր Տէրութեան մէջ, որով մեծ յաջողութեամբ կը միջնորդէր պետութեան ու տոհմայիններուն։

Գ.

Նախ, անցեալ 17րդ դարու կեսէն ասդին հետզհետէ՝ կ'ընդարձակին նաեւ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ու, հետեւաբար, պոլիսի գլխաւոր տէրերն եղող հայերուն գործառնութիւններն ու ազդեցութիւնները։ Նոյն ժամանակի Պոլիսի գաւառացի երեսիլի վաճառականներէն էին նաեւ՝ Պարոնայք Միրզէ ու Խոսրով,

1. Ամը, էջ 25—40 :

Ամիրամբերը :

2

Յակոբ կաթողիկոսի ժանթները. (առևտրական ամիրաներուն ամենէն ջոջերը կը համարուին 18րդ դարուն Սամուէլ Մուրատ և Ռափայէլ Հնդկաստանի մեծ թանգարներն ու Մխիթարեանց վանատիկի վանքին* մեծ բարերարները):

Բայց Պոլիսի մէջ ժամանակակից ամենէն նշանաւոր դէմքն է Ապրոյ Չէլէպին՝ եպարքոսին մարդն և խորհրդականը, Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսին մտերիմն և պաշտպանը:

Տասն և եօթներորդ դարին Երուսաղէմի Գրիգոր Պարոն — տէր Պատրիարքին ժամանակակից է նաեւ՝ Բաղիշեցի մահաեսի Ամիրազիզ ամիրխան բանասէր ու աւտուածասէր աղան, որ շատ տեղ՝ մինչեւ Հոռոմ իսկ՝ ուխտի գնաց, իմաստասերի մը վայելուչ անխորուլթեամբ և իր բարեկամ Պարոն — տէր Պատրիարքը կարգեց զինքը Վանքին նուիրակ՝ քաղցրաբանութեանն և նախանձաւորութեանն համար:

Այլպէս՝ աշխարհական կրօնասէրը՝ իր համըոյր բարքովն ու անբիծ վարքովն օգտակար եղաւ Երուսաղէմի Աթոռին վարչապետէ մը աւելի. անուշ լիզու Ամիրազիզին ձեռքով ամէն մարդ առաւոր դրամ կու տար Վանքին՝ բաւ էր որ ինք բերան մը խնշրէր: Եւ վախճանեցաւ յԵրուսաղէմ:

1681ին պոլիսի հայերը բնակած կը դտնենք գլխաւորաբար զամ-թաթու, վլանեա, իէնի Գաթու, և ասոնց եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին: Սամաթիա ունէր 1000 տուն, եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ. իսկ իէնի Գաթու և Պալատ՝ եկեղեցի Ս. Հրեշտակապետ. Ղալաթիա՝ Ս. Գրի որ Լուսաւորիչ. Սկիւտար իէնի-մահալլէ՝ Ս. Կարապետ: Նոյն դարիներն, ըստ հերոսական ժամանակագրի մը, պոլիսի մէջ կային իբրեւ 40000 բնիկ և 30000 պանդուխտ Հայեր:

Ամիրաներէն Պատրիարք ալ եղածը կայ, ու թիբեւս ժամանակին պահանջներուն կա՛մ իր աստուծոյ համաձայնութեամբ: Հազար վեց հարիւր եօթանասուն եւ իննի

* Վարժարանիմ այժ, քայց Վանքիմ և ո՛չ քնիոմ մը:

մեծատուններէն, Էքմէքէի Պաշի Սարգիս բարձրացաւ, աչխար: իկ վիճակովը, մինչեւ պատրիարքական տեղապահութեան. ապա եկեղեցական դատնալով՝ եղաւ պատրիարք ալ ինչպէս կարձանադրէ նաեւ Զամչեան¹:

Եւ այս յանդուգն նախընթացին վրայ՝ 1683ին դարձեալ աշխարհական երեւելիներէն Սազայ օղլու և Շահին անուն տեղակալներ՝ կելնեն Պոլիսի պատրիարքական աթոռը, և կը վարեն զայն քանի մը տարի: Այս միջոցին (1685—1706) տեղի ունեցած են մեծ յուզումներ պատրիարքական աթոռին շուրջն և Պոլիսի հայերուն մէջ առ հասարակ, ինչպէս արձանագրուած է 1709ին Պոլիս տպուած Ազաթանդեղոսի մը յառաջաբանին մէջ: Գրիչն այսպէս կ'ըսէ «Յորժամ նորին (Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոսի) հրամանաւ ես նուազտ Աստուածատուր վարչապետ՝ ձեռնասուն աշակերտ ի մանկութենէ սոյն հայրապետիս գայի՝ ի նուիրակութիւն ի մայրաքաղաքս Բիւզանդեան, ետ ինձ զգիրքս զի բերեալ առցից մահտեաի Գրիգոր դպրին՝ զի տպեսցէ և ՌՃԾԶ թուոյ և յամսեան ապրիլէլի եօթներորդի ժամանեալ հասի ի կ. Պոլիս, և տեսի զի խռովութիւնք յալովք յուզիւր ի քաղաքիս. ամենեցունցդ յայտ է յաղազս որոյ եղեւ խափանումն իրողութեանս մինչեւ ի թիւն ՌՃԾԸ»:

Բայց 1704էն մինչեւ 1706՝ հռչակաւորն Աւետիք Պատրիարք, իբրեւ նախանձաւոր եկեղեցականներու իշխանական իրաւունքին, կը յաջողի վերջապէս բաւական նեղը ձգել ատենին ամիրաներուն հարուստներն ու իշխանասէները. անոնք ալ միաբանելով՝ կը հրաժարեցունեն զինքը: Ահա այդ միջոցներուն է, հաւանաբար, որ կը զայրանայ ու տեւական կամ պատմական երեւոյթ մը կ'առնէ՝ վերի գրիչին յիշատակած յուզումներուն հետ՝ պատրիարքութեան և ամիրայութեան մէջ իրարու վրայ իշխելու և իրարու հրամանահան ըլլալու նախանձաւորութիւն՝ մանաւանդ թէ հանուրին փաստակար կ'իւրջ մը, որ տեւած է մինչեւ 1863 թուականը, և, շրջան ընդ մէջ, մինչեւ մեր օրերն իսկ:

1. Հատոր Գ:

Նոյն տահններն է (1703)՝ որ Աւետիք պատրիարք կերթայ Ֆրանսական զեապանաառնն՝ հետն առած երեքնաբիւր երեւելի և հարուստ հայեր, բռնադրանք մը վերցունելու համար: Դարձեալ՝ երկու տարի ետքն՝ 1707ին՝ է որ, եպարքոսական հրամանով, Խաչատուր Մարկոսեան և Տօնապետ Վարդանեան ազդեցիկները համբայ կ'եղնեն Կ. Պոլիսէն Եւրոպա՝ դանկով Աւետիք ծածկեալ պատրիարքը բերելու համար, ու կը վրիպին, Ֆէրիոլ դեսպանին նախապարաստեալ երկդիմութեամբը. Թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան Վահապեան ալ ջերմ փափաքող էր, հայ ժողովուրդին հետ, արեւմապցեալ Աւետիքի դարձին:

Վիպական այս դրուագներէն ետեւ, որ Թուրքահայերուն պատմական ամէնէն անանդորր փուլերն են, ու շղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմի խաղաղիկ պատրիարքէն քանի մը տարի առաջ՝ նոյն վանքին խեղճութեանն հզօրապէս օգնած են ժամանակին ամիրաններէն Թէվէքէլլեան Յարութիւն, Պոլսեցի Մահմետի Խարայէլ, Մահմետի Լուծֆի և Ակնեցի Երեւանենց մահմետ Սեղբաստրոս Պապիրկեան Պաշը, որ էր ճոխ սեղանաւոր և եղաւ վաճառապետ արքունի: Այս օգնողներուն մէջ ամենէն ազդեցիկն եղած է՝ Կեսարիայի Տարսիսի գիւղէն Արապ օղլու Մելսոնը², ճարտարապետ վեհ. Սուլթան Ահմէտ Գ.ի, որ Բ. Դրան ալ մեծարուն էր³. Նաեւ մահմետ Սեղբաստրոսի ընկեր՝ Հովոսեան մահմետ Յարութիւն. նոյնպէս Կեսարացի Սարգիս Խալֆան, որ ժամանակին արքունի ճարտարապետն ու Ղալաթիայի եկեղեցին վերաշինողը, միւս եկեղեցիներուն ալ պաշտպանն էր: Իւստոնք ամէնը կը յիշուին ժամանակին գրուածներուն մէջ պերճաւոր անունով: Կան դաս մը մահմետ պայազատներ ալ, որ յիշուած

1. Յովհ. Համմայ, Բ. տպագրութիւն 1767ի, էջ 139: Երուսաղէմի Աթոռիմ այս բարերարը վախճանած է ի Պոլիս՝ Իսահակ պարթեւի տօնիմ իրիկումը, 1754 փետր. 5ին:

2. Հ. Ղուկաս Իմօրթեան, Եւրոպիա էջ 131: Նաեւ Բ. ծամօթութեամ մէջ:

3. Նոյմ, ամռ, էջ 169:

են Պոլիսի տպագրութիւն հին Հարանց վարքին յիշատակարանին և ուրիշ ձեռագիրքերու մէջ, ամէնն ալ սիրող Երուսաղէմին ու խաղաղութեան և ամէնն ալ սիրուած անոնցմէ:

Երուսաղէմի մէջ Գրիգոր Շղթայակերի ու Պոլիսի մէջ Յովնանէս Կոլոտի Պատրիարքութեան իբրեւ քանդակներ տարուան միջոցը՝ կ'երևաի Արծաթ դար մը շինութեանց և ուսումնասիրութեանց, մինչ ամիրաներ, մահտեսիներ, աղաներ և ուսումնասէր վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ՝ շուրջն առած այդ երկու ամլածիններուն՝ կառուցին իմացական բարեսիրական և աստուածսիրական շատ բաներ, ու տպագրեցին և թարգմանել տուին կրօնական ու պատմական շատ գիրքեր: Այդ արծաթ դարին ծաղկած են, ի մէջ այլոց, Ճամհուլատէ լեզուազէտ Յակոբ դպիրը՝ թարգման Շուէտի դեսպանին ի Պոլիս, որուն բարեկամն ալ էր Նալեան Յակոբ յաջորդ պատրիարքը. և անոր թարգմանել կուտար իր փափազած եւրոպական հեղինակները. նաեւ Կեսարացի Բարսեղ արքունի նկարիչն հռչակաւոր, որ քաջած է բարձր անձնաւորութեանց կենդանադիր պատկերները:

Ասոնցմէ ետքը կու գայ՝ Ճէվանիրէի Մաղաքիա Զէլէպին, ազգական Երեմիա Զէլէպին և Սեդրոսեան Յովնանէս Զէլէպի կամ մարգիզ՝ մատենագիր ամիրան, որ իտալերէն և հայերէն քանի մը հրատարակութեանց հետ ունի նաեւ գրած իտալական պատմութիւն մը և Տ. Կոմիտասի վրայ ծանօթութիւններ: Քիչ ետքն է նաեւ՝ որ հետզհետէ կը ծաղկին Նալեան Յակոբ պատրիարքի խաղաղ օրերուն յառաջագէմ ամիրաններն ու արուեստապետները, որոնց վրայ կ'արժէ վատ գրել ուրիշ աւելի լայն պատեհով մը:

1. Բաղէշի Ամլուղուոյ վամքէմ էիմ ամոմք, և գլխաւոր աշակերտմերը՝ վարդաւմ Բաղիշեցի մեծ վարդապետիմ:

1706ին ատեններն է որ Էլմիածինէն Պոլիս նուիրակ եկաւ Ֆաթիմապաօցի Աստուածատուր աստուածաբան Վարդապետը, որուն համար կը վկայուի * Թէ փիլիսոփայական ու բանասիրական ուսումներու նախասկիզբերն աւանդեց պատուելիներուն և որուն ատաջին աշակերտն հասաւ Պաղատասար պատուելի Դոլիք ըստածը, Նալբանի Դրան Գրաւիտը, որ զրած ունի նաև ընդարձակ պատմութիւն մը առնմային:

Փ ԻԼԻՍՈՓԱՅ — մատենագիր Նալեան Յակոբ պատրիարքի օրերուն՝ ինչպէս իր հոգեւոր հօր Կոլոտ Յովհաննէսի՝ ժամանակ՝ փայլած են նշանաւոր դաւանաքի մարտնչներ նումայական բեղուն խաղաղութեամբ մը, որ տուած է բացառիկ գրոյժ մը զիմանաքի՞ պատրիարքին երկարաձիգ վարչութեան:

Կաթողիկոսութեան, պատրիարքի, աշխարհական տեղակալներու հին կռիւներն՝ առած են այդ օրերուն երկարատեւ դադար մը փաստաբանութեամբ և յորդորներով, որով լի են Նալեան Սրբազանի բազմաքերտ երկերն ու քարոզները:

Ինք Նալեանն ալ՝ ոչ միայն իբրեւ պատրիարք մը իմաստասէր, այլ նաև իբրեւ կրօնական պետ ազգային սառուար մեծամասնութեան՝ ժամանակին մարտնչներուն և տեղակալներուն հետ՝ թէ պատրիարքարանի խն-

(*) Գիրք տրամաբանութեամ Սիմէոնի Ջուղայեցւոյ, տպ. ի Պոլիս էջ 295 և Տէրոյեմց յԵրևան:

1. Պոլիսի պատրիարքներուն ամէնէն խաղաղական ու՝ կաղզուսմցի Ջաքարիա պատրիարքէն զատ՝ հրկարատեւը, որ ամխափամ 25 տարի վարեց Պոլիսի աթոռը, և մեռաւ 1741ին:

2. Նւ սա 20 տարի իմաստուն խաղաղութեամբ վարեց պատրիարքութիւնը, սակայն ըմբռնչումով:

դիրներու մասին թէ հռոմէական հատուածի մասին բռնած է իրաւարար դիրք մը և կատարած է նաշտ դեր մը՝ նաբաւոր իւրասիրութեամբ ու միջին քաղաքագիտութեամբ մը, որով մեծութիւնք, արուեստք, դպրոցական, եկեղեցական, զրական և վանական զարգացումներ դիւրաւ կըրցած են արմատ ձգել ժամանակակից տոհմայիններուն մէջ։ Կոլոտի ու Նալեպի օրերէն է՝ որ թուրքայեան բնիկ յառաջդիմութիւնը կը ձգէ խորունկ արմատ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընձիւղին ցայսօր կատարուած իմացական ու արհեստական բարգաւաճումները։

Այս միջոցներուն կը սկսի նաեւ փայլել ի Ռուսիա՝ Յովհաննէս Լազարեան ազնուականը, որ շինած է Բեզըսպուրկի մէջ երկու հայ եկեղեցիներ ու կտակած է երկու հարիւր հազար ռուպլի՝ Մոսկուայի մէջ հիմնեալ Լազարեան Ճեմարանին՝ համար։

Նոյն միջոցները կը սկսի նաեւ յիշատակուիլ Ռուսահայերուն մէջ՝ Արղութեանց երկայնաքաղուկ տոհմը, որմէ էր Յովսէփ ընտրեալ կաթողիկոսն Արղութեանց և Հասան Զալալեանց ինչ գերդաստանը, որ յաճախ յիշատակուած ու արձանագրուած է։ Այս վերջինին շառաւիղէն էր 1840էն ասդին իբրեւ մատենագիր ու իբր առաջնորդ Վրաստանի և Իմէրեթի փայլող Սարգիս արքեպիսկոպոսն Հասան Զալալեանց. կը գրէր յստակ ու կշռեալ գրաբառ մը։

Իսկ Պոլիսի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն տեղները (1730) ամէնէն երեսելին թուրքահայոց — տէրնի Եսդուպ աղան կամ ամիրան, որ ինմէն նորոգած է Մուշի Ս. Կարապետի վանքը, որ և մայրաքաղաքի ամենազգի ժողովուրդներէն մեծարուած էր, ու հայերուն մէջ ցայն վայր չէր տեղեւորած իրեն հաւասարապատիւ մը. մարդ՝ Ղազէզի պէս։ Իբր իրեն ժամանակակից՝ փայլած են նաեւ ապուշեխցի Ազատեան ամիրանիւրը, որոնց տապանաքարերը կը կենան դեռ Սփիւտարի հայերուն գերեզմանատունը, տէրնի Մոմճի Սարգիս ամիրան՝ արդի Խասգիւղի Մոմճեաններուն նախահայրը, որուն յաջորդները սերնդաբար զբաղէր մարդիկ եղած են, մանաւանդ Մոմճեան Մկրտիչ աղան, որ ունի գործօն և նետուող դեր մը 1855էն 1855։

Վերջին (postscript)

1749 թուականներուն էր նաև Սահմանի Եղևույթ՝ Պոլիսի Եղևույթեանց նախահայրը։ Նոյն միջոցներն Ապրիլ 24-էպին միջնորդելով Դրան մեծերուն՝ առաւ հայերուն համար կրէտէի Քանտիա քաղաքին Ցունաց Ս. Գեորգ Եկեղեցին, որ այնուհետեւ կոչեցաւ Ս. Կարապետ։

Ասոնցմէ տասը — աասնեւհինգ տարի ետքը կու գան արքունի ոսկերիչ և դրամապետ Տիւզ Մեքայէլ ամիրան, որուն ծագումն և վերջապէս վերն յիշեցինք անուանաբար և մատենի Տատ Առաքել ամիրան¹, համանուն գերդաստաններուն նախահայրերը, մեծահաւատ ըսուած Մուրաա ամիրան և Պաղասար ու Մուրատեանց Գասպար ամիրանները²։

Ասոնք են, ըսա մեծի մասին, կարգ մը երկրորդական ամիրաններու և թարմատար աղաներու հետ՝ ակընցի նախնական ամիրանները, որոնց արտակարգ փայլելուն մեծ պատճառը կը թուի դարձեալ ինք՝ Նալեան Յակոբ պատրիարքը, իբր անոնց հովիւն՝ ակընցի՝ ըլլալով ինք ալ Զիմառայ գիւղէն։

Հինաւուրց այս ակընցիներուն յաջորդելով է՝ որ հեազհեաէ կը ծին ու կը մեծնան միւս ակընցի թանձրախօսիկ և խորամանկիկ ամիրաններն ալ, որ երեւեցան ու ճոխացան մինչեւ 1840՝ իրենց երփնազանգուած ու առակի կարգ անցած վարպետորդութիւններովը։

1760-1765ի միջոցը փայլած են մեծ Վէզիրին վահապետ՝ Պօղոս Ղազար և Աւան Ամիրանները, որ Վէզիրին մեռնելէն ետքը բանաարկուեցան և բարեխօսութեամբ ապաւեցան. բայց Ղազար ամիրան ինկաւ, և իրենց երեքին միանգամայն յաջորդեցին Ճանոսեանալ Յարութիւն Սարգիս ոմն և Սաղայեան Մարտիրոս։

Նոյն 1730-63ի միջոցին է՝ որ կը շինուի հոյակապ

1. Կսրղուածցի Պօղոս վարդապետ՝ գրած է ուտամաւոր գովեստ մը ի Մահտեսի Տատ Առաքել ամիրայ, տե՛ս ի տեարակո « Զումայմութիմօ Կիմ-ցաղոյս » տպեալ ի Պոլիս 1805։

2. Յիշատակարամ ծաշոց գրոց, տպեալ հրկրորդ ամգում ի Պոլիս 1793իմ և Յիմգիւրորդ տպագրութիւմ Նարեկի՝ 1774, ի յիշատակարամիմ։

մեծ — Նոր խանը, և Վալիտէ խանին հետ կ'ըլլայ զըլ-խաւոր կեդրոն ու օթեւան սեղանաւոր — վաճառական հայ ամիրաներուն և մեծատուններուն՝ մանաւանդ սեղանաւորներուն, որ այդ հսկայակոտ շէնքերուն մէջ աւելի հսկայակոտ տոեւտուրներու ձեռնարկներով իսկ՝ չկըրցան դարձեալ մինչեւ տասնեւիններորդ դարու իբրեւ կէսէն ասդին ալ անխարխար պահել, այդ խաներուն չորհրդանգնեան վէմերուն և որմերուն հետ, իրենց հարստութիւնն և հեղինակութիւնը. չկրցան սիրել զիրար աննախանձութեան մը չափ ու տեւել համերաշխաբար իրենց նախանձելի դիրքին մէջ։ Մեծ Նոր խանը մանաւանդ՝ հայ ամիրաներուն խորանն եղած է հարիւր տարիի մը չափ։

Ասոնցմէ դուրս և ժամանակով աւելի նոր է՝ Զարպ-խանէ Սարրաֆի Ծերունն և Բաստ օղլուն, որոնց Ապուշեխի Բեդրաքի հռչակաւոր Չէլէպին ծառայած էր նախ և ապա յաջորդած։ Այս Բեդրաքի հայ-հոռոմ Չէլէպիին ազգացութիւնն ու պատիւը մեծ էր օսմանեան ազնուականներուն մէջ, որոցմէ շատն հարստացան՝ միայն իր հաշուազէտ գործառնութեանց շնորհիւ. բայց ինք ու վերոյիշեալ իշաղուպ աղան ալ՝ զիրանալով խոհմութեան սահմանին մէջ կանգ առնել, չուտ ինկան։

Այլնքի այս Եաղուպ աղան Յովհաննէսեան. Նալեան Յակոբ պատրիարքին՝ ամէն գործերու մէջ՝ ձեռնառու էր, և Նալեան ալ իր Երուսաղէմական պատրիարքութեան միջոցին շատ անգամ կը թղթակցէր անոր հետ և կը հրաւիրէր ալ ուխտի յԵրուսաղէմ՝ կոչելով դայն վաճառապետ արքունի. նոր Յովսէփ զեղեցիկ ժամանակին և երկրորդ Զօրաբաբէլ տաճարաշէն։ Եւ Եաղուպ աղան ալ Երուսաղէմ ուխտադնաց ըլլալով՝ դարձին հետը Պոլիս բերաւ ու Պոլիսի Պատրիարքութեան աթոռը նստեցուց Նալեան Սրբազանն՝ ըստ Թախանձագին փափագի այս վերջինին։

Կայ Երուսաղէմի Վանքը պղնձի յիշատակարան տախտակ մը, որուն վրայ մի առ մի գրուած են Եաղուպ աղայի բարեպաշտական ընծաներն ու յիշատակ-

1. Դարապատում հատ. Ե. 1789-1795 էջ 23-25:

ները՝ նուիրեալ միայն Ս. Յակոբայ տաճարին: Տալու համար առ հասարակ դաղափար մը ժամանակին նուիրական ոճին ու հարստութեանց որակին՝ կօրինակենք նոս այդ յիշատակարանը (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի հատ. Բ, էջ 78):

Նուէրք Եաղուպ աղայի ի գանձս Ս. Աթոռոյն և Ս. Տեղեաց Քրիստոսի յԵրուսաղէմ՝ ի յիշատակ իւր և ազգատունին իւրոց — 1 արծաթի ջահ 56 օքթայ՝ կախեալ ի մէջ գմբէթի հկեղեցւոյն Ս. Յակոբայ, և ի ներքոյ նորին կանթեղք 8. 1 մեծ և պատուական վարդոյր Աւագ խորանին ոսկեթել ասղնեգործ, յորոց վերայ տեսանին կերպարանք վիշապաց. 2 ծաղկեայ տիպայ գոգնոց. 1 իւղաքերից շուրջառ. 4 Ստոֆա վարդոյր Ս. Գլխադրի, և որմոց նորին պատկերք տնօրէնութեան փրկչին, գործ սքանչելի հանդերձ արծաթի շրջանակաւ և վանդակաւն. 1 արծաթ կանթեղ ի մատուռն Մակարայ Հայրապետի. 1 ոսկեթել թաւիշագործ (կլապիտոն, աթլազ տօգումայ) վարադոյր, Ս. Էջմիածնի խորանին. 1 պղինձ ծորակ տնտեսատան, երկաթեայ արտաքին մեծ Դուռն Վահաց: Ս. Յարութեան 1 ոսկի կանթեղ 600 տրամ ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի, 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ. 1 վակաս. Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ՝ 1 լեհ չիթ վարադոյր. 1 տիպայ գոգնոց: Ս. Թորոս եկեղեցւոյ՝ 1 արծաթ ոսկեղօծ սկիհ. 1 տիպայ գոգնոց, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝ 2 տիպայ Կոգնոց. 1 լեհ չիթ վարադոյր. 2 քարեայ աշտանակք մոմեղինօք: Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ՝ 1 տիպայ գոգնոց. 1 զոյգ քարեայ աշտանակ մոմեղինօք: Ս. Աստուածածնի գերեզմանին՝ 1 տիպայ գոգնոց, 1 սաղաւարտ, 1 վարջամակ, 3 շապիկ: Ս. Մինչեան եկեղեցւոյն՝ 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ, 1 վարջամակ. 1 փորուրար. 5 շապիկ. 1 արծաթ բուրվառ: Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն Յոպպէի՝ 1 շուրջառ 1 սաղաւարտ. 1 վարջամակ. 1 փորուրար. 4 շապիկ. 1 լեհ չիթ վարադոյր: Իսկ Եաղուպ աղայի բարեպաշտունի տիկինը՝ Սողոմէ՝ յիշատակեց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ կանանց վերնատանը՝ 2 տիպայ գոգնոց, 1 չիթ լեհ վարադոյր, Քրիստոսի գերեզմանին հանդէպ խաչելութեան պատկերի ոսկեղօծ շրջանակը քանդակագործ:

Այս ձեռն ունէին ընդհանրապէս նուէրները Պոլիս ալ : 1773ին՝ Էլմիածնի շերտ միաբաններէն կաղզուանցի Զաքարիա արքեպիսկոպոս Փոքուղեան կընարուի պատրիարք Կ. Պոլիսի, ու իր Էլմիածնական աններդութիւնը գրգռելով և եւս Մխիթարեանց ու Հ. Միքայէլ Զամչեանի քանի մը խտրական գրութիւններէն ու բառերէն, իր նախորդաց իմաստուն տոհմասիրութեան հակառակ՝ ձեռք կառնէ Պանանդորր տոհմասիրութիւն մընի գործ կը դնէ ծայրայեղ հակակաթողիկոսութիւն մը : Իրեն այլ անհաշտ ոգիին կը բռնուին ժամանակին Փոքր Ասիացի եպիսկոպոսներն՝ ու ամիրաներն ալ մեծ մասով՝ հալածելով և տառելով կաթողիկէներն ու հալածուելով և տառուելով անոնցմէ. այս ատելութիւնն և բնդոստ անմիութիւնն է՝ որ տեսած է մինչեւ Աբրահամ պատրիարքի օրերն և մերթանկէ շատ ասգիները՝ մինչեւ որ բողոքական նոր հասուած մըն ալ հակոտնեայ արեւմուտքէ մը վրայ հասնելով, շրջեց միաբները բոլորովին ընդդիմոտն նորութեան մը դէմ, մոռնալով ալ ձեւակերպեալ կաթողիկոսութիւնը :

Դարձեալ այս միջոցներուն նշանաւոր է՝ Թէ մեծութեամբը Թէ վշտակութեամբը՝ Կարապետ Մանուկօղլուն ամասիացի, որուն կենցաղը կը համառօտագրենք հոս և աւելիին համար կը զրկենք ընթերցողը 1828ին Փարիզ տպուած Վարդ Հայնի Կարգիտի Մեթոդիկ-Օրէնքի, օրէնքագրի Գոյնաբաթ Թահիր Բալայի և Վելիե Ալի Բալայի Ենթադրութեան :

Այս Կարապետ Մանուկօղլու ծնաւ Ամասիա քաղաքն ազնուական և հարուստ ծնողքէ 1755ին : Տասն եւեթ տարեկանին սկսաւ ինքնագլուխ կառավարել իր հօր վաճառական գործերը. քսան երեք տարեկանին՝ վաղ իսկ ամուսնացած՝ անցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր ընդունուեցաւ մեծ պատուով և սկսաւ աւելի մեծ գործերու : Շատ բաշաներու սեղանաւորութիւն ըրաւ, մաս-

1. Աստուծոյ է մահու ծերունի յիշուած Պողոս Գարագոջ եպիսկոպոսն. որ Պրուսայի առաջնորդեց, Արմաշը վերստիմ հիմնեց և հասցուց մեծկակ աշակերտներ :

Նաւորապէս երկու մեծ բաշաներու, որ հռչակ հանած էին: Իր վաճառաբարձ նաւերը կերթեւեկէին Ռուսիա և Խորիմ. քսան տարի այսպէս շարունակելով՝ դիզեց մեծ հարստութիւն և ապա սկսաւ նուազիլ և իյնալ:

Այդ առաջին անկումէն ետեւ՝ նորէն կանգնեցաւ օգնութեամբ իր եղբայրներուն՝ վերստին իյնալու համար. մինչեւ որ՝ մղեալ արկածներէ ու հիւանդութիւններէ՝ զնաց Սինոպ և անտի Եանեա, ուր քաջային պաշտպանութեամբը դիրքի և տունի մը տէր եղաւ: Եւ ապա դարձեալ Պոլիս դառնալով կրօցաւ զբաղիլ իր հին գործերով ատենի մը համար, մինչեւ որ բախելով մեծամեծ փնաներու՝ միտքը դրաւ երթալ ապրիլ Ֆրանսա: Հեռզհեռէ Վարչաւ, Պերլին, Վիեննա, Համպուրկ, Լոնտրա և ուրիշ քաղաքներէ անցնելով՝ 1825ին հասաւ Փարիզ: Հոն՝ իր ամբաւ հարստութեանց նշխարներովը բացաւ արեւելեան անուշահոտութեանց խանութ մը՝ պղպար իրաւիէն ի մէջ, մինչեւ որ հոն ալ կրակ մը պատահելով մոխիր դարձուց Կարապետին վերջին հանգրուանը, այնպէս որ եօթանասնամեայ հայ Յոջն հարկադրեցաւ գիշերօթել համբու մը վրայ:

Վերջապէս ֆրանսացի երեւիլի բարեկամ անձնաւորութիւն մը՝ վրան զթալով հանգանակութեամբ անոր ապաստան հարկեց և խանութ մըն ալ զնեց Պոլսէն Խիւսթանէն վրայ, ուր անկեալ ժերուկը կապրէր՝ ծախելով դիւրագին բաներ: Հոն ալ սակայն հալածեց զինքն անողորմ վճիռը՝ զի օր մը ամբաստանուեցաւ արգիլեալ ծուխ ծախելու յանցանքով և դատաստանի քաջուելով՝ հազիւ կրօցաւ արդարանալ և ազատիլ տուգանքէ: Իր փաստաբանը Տիւբլանէի գրեց վերոյիշեալ իր վարքը:

Եւ Կարապետ՝ ալ վերահասու եղած իր հակատառքերին դժնւութեան՝ որոշեց քաջուիլ Արշիպեղազոսի կղզիներուն մին՝ հանդերձ իր ընտանիքովը, ու ապրիլ հոն վերջին փիլիսոփայութեամբ մը:

* 1780ին կը յիշուի Պոլսեացի մահտեսի Յարութիւն ամիրայ. որ էր Սարաֆար քէհեասի և ամէնէն ազդեցիկն հանրային գործերու մէջ:

1782 օգոստոսի առաջին օրը սոսկալի չրդէն մը 66 ժամի մէջ մոխիր դարձուց Պոլիսի մէջ հազարներով

տուն և կիզեց այրեց հազարէ աւելի մարդ:

1786ին կը յիշուին նոր Զուգայեցի աղնուատում՝ Մանիչարեանք, որոցմէ հասած են զրասէր մարդիկ:

1789ին Պուլիսի մէջ տեղի ունեցաւ սոսկալի տեղա- տարափ մը, զոր այսպէս կը նկարագրէ՝ ժամանակին ունիւն՝ Հ. Ղուկաս Ինճիհեան Մխիթարեանը:

«Այս տարի Ստանպուլ մէկ ալեկոծեալ տարի մը եղաւ. երկընքէն մէկ հեղեղ (սէլ) մը եկաւ որ շիկար ծեր մը անանկ սաստիկ անձրեւ յիշող. երկու օր անձրեւային եղաւ, բայց մէջը մէկ անձրեւ մը եկաւ ժամ ու կէս քշող անանկ շատ որ լման պզգիկ ջրհեղեղ մը երեւ- ցաւ մեզի. Ստամպուլին համբաները անանկ բարձրացան ջրով որ տեղ տեղ մարդիկ շի կրցան անցնիլ, տեղ տեղ ալ անանկ խորունկ փորեց որ՝ գետնի տակէն հնուցմէ ձեացած գերեզմանի քարեր երեւան հանեց. Գասըմ փաշան տուներ՝ տէիւրմէնի քարեր քակեց ծովը տարաւ: Պօղոզ իշիին ան գեղերը որ ձորի (տէրէի) մէջ են՝ տու- ներուն բարձերը. Ֆըշիները սեղանները և այլն ծովը քշեց տարաւ. Խանտիլիին ջուրի համբուն մէջը քշելով խօթելով կով մը՝ անանկ հրելով ծովը տարաւ, տեղ տեղ ալ ան համբուն ամուր պատերը պատուեց որ սուլ- դան Մուրատէն են շինուած. Պէպէթին ձորին մէջը ծա- եեր քշելով իրարու վրայ դիզելով մէկ պատուար (պէնտ) մը շինեց, ու ծառերուն վրայ ջուրը արգիլուե- լով բարձրացաւ, բարձրութենէն վար վազելով ջուրին սաստիկութիւնը ինչ հոռմի գերեզմանի քարեր որ կային՝ ծովեզերքը քշեց տարաւ, տուներ փլուց, լեռան հողը վար բերելով չարշին հողով լեցուց. խանութները վարը խորունկը ձեացին, սոխախները խուլահի չափ խա- նութներէն բարձր ձեացին: Կէօքսուլին ամմէն պար- տէզներէն որ 4 ժամ ներսէ ներս կը քշէ՝ իրենց ամմէն բերքը ծովը քշեց տարաւ. Չէնկէլ գեղին ծովածոցը լեց- ված կերեւնար քշված կանանչեղէնով, տըներէն հանած բարձերով: Ամմէն մէկ տեղին պատահաբնները ինչ որ տեսանք աս սոսկալի անձրեւին սաստիկութենէն եղած՝

1. Դարապատում հատ. Ե. 1789-1795 էջ 11-12:

Թէ որ պատմելու ըլլանք՝ մէկ դէրք մը կ'ըլլայ¹. ամ. մէնուս վրայ անանկ ահ մը պատել տուաւ աս անձրեւին աստակութիւնը՝ որ իբր Թէ դեռինը անցնիլ կը ցըցընէր աս ամբողջ քաղաքը»:

Ե.

Ժամանակին հետեւակ մակարդակէն բաւական բարձրացած ու մեծացած ազնուականութիւն մը կ'էլնէ իոս մեր դէմը՝ տասնհուութերորդ դարին վերջերը, նշանաւոր դեսպանական մը՝ Թէ իբրեւ զրազէտ Թէ իբրեւ Զէլէպի կամ Ամիրայ, Մուրատեան² ըստած պոլսեցին,

1. Տես որչափ որ գրեթե հմք Ամարամոց Բիւզամդեան գրքին մէջ թղթ. 207:

2. Մ. Յովհ. Հիսարեան (տես ԲԱՏԱՍԷՐ ամսական տետր տպ. Պոլիս 1851ին. Հատոր Ա. էջ 14-15) կը գրէ այս ամուռը Մուրատեան տ'օհսոն. Դարձեալ՝ ըստ Բանասէրին՝ իզմառիոս Մուրատեան տ'օհսոն ծնած է ի Պոլիս 1740ին թոսումեան ըմտամիքէն. իր հայրն՝ Զմիւռմայի շուէտակում հիւպատոսն էր, որ տուաւ իր այս զաւակին արեւմտեան ըմտիք կրթութիւն մը: Մուրատեան իր համբոյր բնաւորութեամբն և իւլէմայի մը օգնութեամբ ստացաւ արեւելեան լեզուներու և պատմութեան մը վրայ մամրամասն ծամօթութիւններ, ու 1782ին հղաւ Շուէտի դեսպան, և 1787-1790ին հրատարակեց իր պատկերազարդ Ընդհանուր պատկերին Օսմանեան կայսրութեան սուղին մասը: Միուաւ 1807 օգոստ. 27ին իր Պիէվրի տումին մէջ. իր զաւակը՝ Պարոյոս Մուրատեան ասպետը, դեսպան Շուէտի ի Պրիւսսիա՝ շարումակեց իր ընդհատած գործերը, և հրատարակեց Պատմութիւն Մոդուլաց, 1824ին և Սեւ ու Կասպից ծովերուն Հիւսիսային երկիրներու վրայ ի Ժ. Դարու, 1828ին:

որ քաջ Քրտնապետ ալ էր և ըրաւ չեղինակութիւն-
ներ Քրտնապետ լեզունով Օսմանեան պետութեան պա-
մութեան վրայ (ապ. ի Փարիզ 1784) ու առաւ ի փոխարէն
հայասէր Սուլթան Սելիմէն մեծ պարգև: Ինք այս Մու-
րատեանը՝ զնայած էր նաեւ 1792ին Վիննաիկի վանքն
և ինչ ալ բանասիրած էր: Իր հրապարակային ու մա-
տենագրական վերջին անունն էր՝ Ասպետ Օստոնի և
այս է պատճառն՝ որ Եւրոպացիներն յոյն կանուանեն
գիւնը: Այս հայ ասպետն՝ եղաւ նաեւ թարգման շուէ-
տական դեսպանին և առաւ, Շուէտի մէջ, Օստոնի առ-
պետութեան այդ արտղոսն ու պատիւը, որկէ իբրեւ
լիազօր գեսպան եկաւ Պոլիս: Պոլիսէն դուրս մեռած
է: Չափազանց յարած գրելու կարգալու՝ դեսպանա-
կան ու պաշտօնական գործերուն մէջ անգամ՝ օրն ամ-
բողջ եօթը ժամ՝ կը գրադէր գրականութեամբ. արժա-
նիքով՝ Երեմիա Չելչելի պէս, իսկ պաշտօնով՝ անկէ
շատ վեր անձնաւորութիւն մը, որուն անունը յի-
շուած է նաեւ Երեւելի արանց եւրոպական բառչիր-
քերու մէջ:

Գրադէտ ամիրայ մըն էր Մարգար Խօհնց Զաքա-
րիան ալ, որ պատմութեան միջոցին Պոլիս գտնուելով՝
Պէյօզլուի զերեզմանատունին մէջ տօն օր մը ունեցած
է հոշակաւոր և իմաստուն զրուցատրութիւն մը ժա-
մանակին Անատոլու և Գաղասկերին հետ՝ Երրորդու-
թեան վրայ, որ արձանագրուած է Սիօն Երուսաղէմի
հանդէսին մէջ: Ունի Հփեղահ Բանիչ Կոփեթի հը
տպեալ՝ առ իւր որդին և առաջին թարգմանութիւն մը
Տելեֆօօյ Աբլօթ ին՝ տպագրուած նոր Նախնեան՝
ընդ հփեղահ Երեմիայի Սաբի Խալիլի 1795ին:
1799ին կը յիշուին՝ Բինկեանցի մահտեսի Պետրոս ա-
միրայ Ազրիանուպոլիսի մէջ, ու իր որդիները՝ Պաղ-
տասար, Յովհաննէս, Խաչատուր, որ տպագրել տուած
են Սիւնեցիին Ա. ամ Գիւրքը, հիներուն լաւագոյն տա-
ղալափեալ քերթուածներէն:

Ռուսիայի մէջ ալ՝ 1789ին ծնած էր Խաչատուր Լա-
զարեանց, Ռուսիայի պետական խորհրդական, որ նուի-
րեց իր նախնեաց հիմնած Լազարեան հեմարանին մե-

1. Դարապատումէն ու աւանդութիւնէ:

ծաքանակ դումարներ. վախճանեցաւ բարւոք ծերուն-
 թեամբ 1871ին Բեդեքապուրիէ մէջ:

1790ին Մաարասի մէջ կը փայլէին կարգ մը հայ մեծ
 տուներ, որոնց մէջ էր նաեւ Շահամիր Ս. Շահամիրեան,
 որ ապել տուած է Աղեքսանդր Մակեդոնացիի պատ-
 մութիւնը: Այդ միջոցին զարձեալ նշանաւոր է Մանուկ
 պէյ Ռուսնուխցի, որ փայլած է արաաքոյ կարգի
 թեւարկութիւններով:

1799ին առաջնակարգ հայեր էին՝ ի Պոլիս՝ Աղեաւորեան
 Գասպար, Տադէսեան Յովհաննէս, Լիմոնճեան Յով-
 հաննէս և Յիւլիպեան Յակոբ աղաները:

1800ին կը յիշատակուի Լրիմեցի Աղայեկէան Եղ-
 ճի Գէորգ՝ թաղման Ռուսի դեսպանատունին, որ աշ-
 խատեցաւ կաթողիկոս ընտրել տալ Յովսէփ Եպիսկո-
 պոս Արղուիթեանցը: Նոյն թուականներուն յիշուած են
 ի Գանձակ Արղուեցի Տայիեանք, որոնց սերունդը
 բնակեցաւ 1842էն ասդին ի Տփլիս. կը համարուին
 Օձնեցի Յովհան Իմաստասէրին տոհմէն: Այս սերունդին
 վերջին նշանաւոր անդամն եղած է Ստեփանոս Տայի-
 նեանց:

1780էն մինչեւ 1825՝ կը յիշուի նաեւ ժողովրդասէր
 մահուտի Աբրահամ ամիրան¹, որ ապել աալէ ետեւ

1. Իբր հայրական և համրական ալ պարագայ
 մը՝ մերեմ մեզի հետաքրքիր ըմթերցողներն յաւե-
 լուլ հոս, որ ակըմցի տպագրասէր այս ամիրայիմ
 հղբայրն էր հաճի Նրամ բարեսէր ամծմաւորու-
 թիւնը՝ հայր Նրամիամ Կարապետ ու Գէորգ Պէյե-
 ղում, որ այս վերջիմն ալ՝ էր հայր Բարձրապատիւ
 Աբրահամ փաշայիմ: Այս հաճի Նրամ աղամ եւս
 կը բնակէր Մամաթիա՝ ատեմիմ հոչակաւոր կե-
 դրոմը, և Մրմըր զատէ Յակոբի (մեր հօր կուսէ
 պապն ու Մրմըր Տէր Աբրահամ՝ Մամաթիայի
 վալմջուց աւագերէց և Աւետիք պատրիարքի մօ-
 տիկ յզգական արթամրմումը «Մրմըր» քահա-
 նայիմ թողում թողը) մասի Գույումճը Ղազարոսի
 հետ թաղիմ համերաշխ երեսփոխամմներն էիմ. հ-
 րեքը միասնիմ ըմտամի մտերմութեամբ կը հաշուեմ
 որ 1816 Ս. Գէորգի տօմիմ շաբթում՝ երեքն ալ

իր ժախքովը շատ գիրքեր՝ բացաւ ալ ի Պոլիս Հասան փաշա խանը տպարան մը իրեն սեպհական. ժամանակին մանաւանդ կրօնական ու պատմական գիրքերուն մեծ մասն ելած են այդ խոշորագիր տպարանէն : Ասոր հայրն է Թերզեանց Սարաֆ հաճի Օհան աղան՝ միշտ ակընցի :

Ասոնցմէ զատ կան նաեւ լարասկիզբիկ՝ 1780-1810՝ դպրոցաշէն Միրինանեան Շնորհք ամիրաները, որ նըպաստած են Ս. Յարութիւն եկեղեցիին քովի հիւանդանոցին հիմնարկութեան (1794) : Փափաղեան Սիմէոն ամիրան, հայր նշանաւոր Ճանիկ յաղթանդամ ու յաղթազրամ ամիրային և Մուրատ ամիրայ Սուրենեան :

Կեսարացի նախ կօշկակար տապ գրագէտ՝ Պաղտատար Ա. գլխի յորշորշուած Պատուելիէն ետքը, որ իշմիածինի

մէյմէկ մոր զաւակի տէր պիտի ըլլամ, ուստի, ուխտ կը դնեմ որ յղացուած երախամներում երեքիմ ալ ամուսն առ յիշատակ Գէորգ դմելով՝ մուկրեմ ամուսն համրակամ ծառայութեամ : Մակայմ Ղալաթիայի ամհամդարտ այմ մարդը, Գույումսը զատէ Ղազարոսի որդիւմ, յառաջագիմաքար հրկու շաքաթ առաջ կը ծմի, ու հայրմ ալ՝ այս պատմանով կը յայտարարէ իր ըմկերմերում թէ պիտի աւրէ իր ուխտը, քանի որ Աստուած կը կամեւ, տասն և հիմգ օր առաջ տալու իրեմ զաւակը. մկրտելով ամհամբեր երախամ ալ՝ իբրեւ Քրիստոսի արագ տուրք՝ ամուսն կը դնէ Քրիստոստուր, հռչակաւորմ այմ Ղազարոսեամ քրիստոստուր էֆէմտիմ : Դսկ համի Նրամ աղայի և Մրմըր զատէ Յակոբի ժամադէտ երախամերը՝ ճիշդ ուխտեալ ժամում, Ս. Գէորգի շաքթում, 1816իմ աշխարհ գալով՝ կը մկըրտուին երկուքմ ալ Գէորգ ամուսնով մոյմ Պարագայ խաչի կիւրակէիմ — միմ Նրամեամ Գէորգ Պէյ սեղանաւորը, միւսմ համգուցեալ (1873) հայրս՝ Գէորգ Մրմըրեամ, երկուքմ ալ երրորդիմ քրիստոստուր էֆէմտիի հետ՝ կ'ըլլամ այսպէս յորովայնէ ընտրեալ : Ջայս այսպէս պատմած է իմծի իմք քրիստոստուր էֆէմտիմ անամդարար :

Ամիրամները :

էին Նուիրակի մը ամէնէն Ներսէս աշակերտն ու 1700էն մինչեւ 1738 Պոլիսի ամէնէն բազմահմուտ և բազմասան վարժապետն է եղաւ՝ Հեռեկալութեամբ իր ժամանակակից ամերաներուն և Գրասէր Յովնանէս Կոյուն և անոր Հնոնասուն Յակոբ Նալեան պատրիարքներուն, հետզհետէ իբրեւ լեզուագէտ ու գրագէտ դպիր և թարգմանիչ՝ փայլեցաւ, խարբերցի Ղուկաս լեզուագէտ վարժապետին հետ 2. 1750էն 1812՝ անխնշ անխնայող Պալատցի Տէր Յովնանէսէան Գէորգ Անանիան:

1: Ըստ ծերունի Գաբրիէլ Պատկանեանի (ծանկաքաղ կենթագրութիւն Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսի, էջ 11-12) այս Պաղտատար դպիրը՝ Հոլով Յովնանէսի մասն Միսիթար արքայի գրական հեղեղէն պահպանած էր ուղիղ հայերէն լեզուն, գրելով և տպելով շատ հեղինակութեամբ ու սիրագրութեամբ հետ՝ մասն երեք հատոր աշխարհաբան ու գրաբան քրականութիւն, գոր, կըսէ Գ. Պատկանեան, ծայրէ ծայր իւրացուցած է Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ առանց յիշելու իր պատմութեամ մէջ գէթ անուոյր Պաղտատար Ա. Դպիրիմ: Եւս վաղեմի դպիրիմ վարժարանիմ մէջ ճախարակուեցամ՝ Միսէնո կաթողիկոս, Բասեմցի Յարութիւն վարդապետ, Իմաստասէր Պետրոս վարդապետ Բերդումեան, Թազուր վարժապետ (Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիմ վարժապետը), Աղամալեան, Ղաբանցիմ, Բարսեղ Կեսարացի և Սահակ Բ. Կահգիմ ըսուածը՝ որ հակառակորդն էր Չաքարիա պատրիարքիմ Պոլիսի:

2. Այս Ղուկաս վարդապետ լատինագէտը՝ շատ ճշամաւոր է իբրեւ թարգմանիչ բողոքականական ումի թարգմանած 20 հատորի չափ իբր ամէն տեսակ մեկնութիւն Ս. Գրոց, որոնց մեծ մասը դեռ ձեռագիր կը մնայ Ազգ: մատենադարանի ստորմակողմ դարանիմ մէջ և մէկ մասն ալ տպուած է ի վեցետիկ և ի Պոլիս. Միսիթարեանցմէ ու Տէրոյնցմէ պատուելիէն վատ՝ չիկայ այս ամօն չափ թուղթ սեւցունոյր գրագէտ, որ կը գործէ եղեր ծախքով ու յորդորելով Յակոբ Նալեանի:

տեղեակ գրականօրէն ալ վեց մեծ լեզուներու (յու-
նական, եբրայական, պարսկական, արաբական, լա-
տինական ու հայական), որ ամիրաններուն շատ գլուխ
ծող մարդ ալ չէ եղեր, ու Պալատի հրեշտակապետ
եկեղեցիին քովընտրի մէկ սենեակն առանձնական բու-
սակեր ներանձնութեամբ մը՝ բանասիրեր է տարինե-
րով, օժտելով տասն և հինգ հատորի չափ հմտալից
գործերով (պլուտոնները՝ պարսկահայ բառարան, եբրա-
յականէ թարգմանութիւն մը Սաղմոսի, Աստուածա-
բանական հատորներ, Արտքերէն ձեռագիր քերական-
ութիւն մը գրաբառ բացատրութեամբ, արաբականէ
թարգմանուած աստղագիտութիւն մը և այլն) տոհմային
վախտ բանասիրութիւնը, մինչ Վենետիկի Հ. Արսէն
Բնագրաստեանին դեռ աշխարհ իսկ չէր եկած... Պէզգեան
նապարհի տուած է այս անձին քանի մը գործերը, և
մեք շատ ուրեք պատահած ենք իր կոկիկ ու կարեւոր
ձեռագիրներուն: Աս ալ իր ժամանակի գրադէտներուն
ամիրան է եղեր, որ Պալատցի ըլլալուն համար՝ կըս-
տորադէ եղեր Գեորգ Դուրի Պալատին: Գեորգ դպիրին
աջէն ձախէն զոյգ կ'ընթանան՝ Մեքիսէլ դպիր և հօգիւից
իմաստասէր ըստածն՝ հաւանաբար հայ-հոռոմ, որ թարգ-
մանած է ի մէջ այլոց յունականէն լատինական ըստած
(ձեռագիրը) կարեւոր գիրք մը, և Սարգիս դպիր Յովհաննէ-
սեան՝ որ գրած է կ. պոլիսի վրայ հետաքրքրական տե-
ղագրութիւն Բիզասէն մինչև իր օրերը պատմական
ակնարկներով, որուն ոճը կոկիկ և լեզուն պարզ եփուն
գրաբառ մըն է. Պալատի այս իմաստուններուն թի-
կունքն էին Ղազէզ Արթին ու Հովուեանց Մարտիրոս՝
թոռն Ապուլիեցի արդիւնաւոր հօճայ Յարութիւնի*:
Իրենց յաջորդեցին այս դարուս՝ Գրիգոր Փեշտամալճեան
և Զամուրճեան, որ ապա (1837ին) Տէրոյեանց կոչուեցաւ:

Պատմական է նաեւ 18րդ դարին վերջերն Ալեքսի
Զօփեան մահմետի Անտօն ամիրան, որ Երուսաղէմ
գնացած էր մեծ զէզիրին հետ և Մեծն Նաբոլէոնի
Օտրիանական արշաւանքներուն լստեն Պաղեստինի տե-

* Զեմագիրք Վառդան Մամուէլ Բաքֆիլիմ
էջ 1 և 92:

շացիներէն հայերուն և Երուսաղեմի վանքերուն կրած վիշտերը թեթեցունելու համար՝ Պատրոս Երուսաղեմի Պատրիարքին խնդիրքով միջնորդ եղաւ տեղւոյն մեծ Բլեհաշխին և Յակովբեանց Միաբանութեան: Զօփենցի հետ կը յիշուին նաեւ Մատենի Ստեփան և Իր ընկերը Փիլիպպոս ամիրաները:

2.

Ամիրաներուն ժառուռն՝ իրենց նշանաւոր պատրիարքներովն ու կցորդ գրագէտներովն և դպիրներով՝ կը հասնի այս տարտամ գիծերուն հետ մինչեւ 1800 թուականն, մինչ իրենք կը սկսին աւնուլ աւելի գործօն աւելի վառ դիրք մը անձնական ու հանրական կամ, ըսենք, այսպէս կերեւին ժամանակի մերձաւորութեամբ:

18րդ դարու ամիրաներն ընդհանրապէս աւանդական պարզ մարդիկ եղած ըլլալ կը թուին. յիշատակարաններն ու աւանդութիւնն և տոհմին նախապետական վիճակն ալ կը ցուցընեն՝ որ անոնց մէջ պակաս չեն եղեր դպրոցասէր ու եկեղեցասէր մարդիկ. ընդհանրապէս մահտեսի են եղեր անոնք, ընդհանրապէս բարեհոգի ու երկիւղած (pieux) թէպէտ անուսում թէպէտ ըստ ամենայնի անոն ալ, այլ խորագէտ և ունին իրենց գործին և տունին՝ շրջավայրին ներած ու ներգործած արեւելեան համեմատութեամբը: Իրենց բնակութեան տեղերն են եղեր առ հասարակ՝ Սկիւտար. Օրթագիւղ, Հասգիւղ, մերթ Սամաթիա, Պալաթ, Գում. Գաբու կամ Եէնի Գաբու և ուր որ նշանաւոր եկեղեցի մը կամ հայ բազմութիւն մը կը գտնուի:

Գալով ուրեմն այսպէս ներկայ դարուն սկիզբը՝ ճարտարապետ, արհեստագետ, մանաւանդ սեղանաւոր ամիրաներուն՝ ընդհանրապէս տէրնեցի՝ կառնեն որոշ ուղղութիւն և կը շողան յատուկ փայլով՝ մանաւանդ երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտ Բ-ի և Սուլթան Ապտ-իւլ-Մեհթաի օրերուն:

Անոնք ալ կը սկըսին Տէրութեան և Բղեջիւններու հետ ընել մեծ գործառնութիւններ՝ հաղորդակցութեանց, գիւտերու, շողենաւներու տակաւ յառաջագիմող դիւրութեանց արագութեան չափով՝ արագ արաւ կրկնապատկելով իրենց ազդեցութիւնը գիտութիւնն և հարստութիւնը՝ արեւմտեան դադափարներու և ոճերու նախնական աղօտ շփումը կը սկըսի իրենց որդիներուն ձեռքով, և արեւելեանէ ու արեւմտեանէ խառնուրդ միջին կենցաղ մը, արուեստագիտութիւն մը, կառավարիչու և կառավարուելու տարազ մը յատուկ՝ մարմին կ'առնէ հետզհետէ, որուն բաւական ալ կ'ընդդիմանան հիներէն մնացած ամիրաներն և որուն մեծապէս կը նպաստեն Վենետիկի կիրթ վերապատուելիներն ու Պոլիսի հռոմէական հայերուն երեւելիները։ Ասոնցմէ բաւական զատ՝ Զատահանց — Տատահանց Տունը՝ կը ճանչցուի իբրեւ Վառօշապետ Տէրութեան ու Պաշեանցն իբրեւ հարտարապետ արքունի, առաջինն հարիւր քառասունի մօտ, իսկ՝ երկրորդն երկու հարիւրէ աւելի տարուան ընտանիք մը, որուն յայն ժամու ներկայացուցիչն էր Գրիգոր ամիրայ Պալեան, բարի ու զաւա՛ մարդը։ 1790էն մինչեւ 1830 փայլող և փայլեցունող մեծ ամիրաներէն մին եղած է այս Պապա Գրիգոր ամիրան Պալեան, որ իր նահապետական պարզ մարդասիրութեամբն և ուսումնասէր ննարագիտութեամբը սիրելի եղած էր թէ՛ Օսմանեան վեհապետին աւախանիին թէ՛ հայ պատրիարքներուն մեծերուն և ժողովուրդին։ Իր հարտարապետական ձեռնկալուն եղած է իր հայրը Մակար խալֆան, ինչպէս ինք ալ շատերուն, մանաւանդ Ղազէզ Արթինին ձեռքէն բռնած է և ներկայացուցած է զայն Օսմանեան վեհապետին՝ ի-

* Պալեամց մախաճաւմ է Գարամամի Պելէմ գիւղէմ Պալի խալֆա՝ 1682իմ Պոլիս եկած, որ ապա Բաբերդէմ սերումդ ունեցած է Գրիգոր խալֆամ, իմք միւռած է 1725իմ, իր որդիմ է Միմաս խալֆայ՝ մեռեալ 1730իմ, ամոր որդիմ Մակար խալֆա՝ գործումեայ և Բամմարեղ ճարտարապետմ որ՝ ի մէջ այլոց շիմած է Նուրի օսմամիսէ մզկիթը. ասոր որդիմ է պապա Գրիգոր խալֆամ։

բրեւ հաւատարիմ ու հանճարեղ խորհրդական մարդ մը, հրէ Սուլթան Մանուկի ի խնդիր էր այդպիսի անձնաւորութեան մը: Իբրեւ արքունի ճարտարապետ՝ մեծ էր իր անունն և գործը Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, և իր գործաւորներն ու երկրորդականները լեզւոն կը կազմէին, որոնց կը մարդասիրէր ու կը կենակցէր ալ մտերմաբար՝ առանց նուաճատանալու:

Իր տունն ալ միշտ հինաւուրց զուարթ հիւրասիրութեամբ կը պարուէին ժամանակին մարդիկը՝ աշխարհական, գրադէտ ու արուեստագէտ, ինչպէս այս քաջ հիւրասիրութիւնն ապա ցոյց տուաւ նաեւ ճարտարգետականներուն համարակալ գրապետն Օսեան (Եազըհի) Պօղոս աղան:

Գրիգոր ամիրայ Պալեանի շինութեապետութեամբ կառուցուած են՝ Սէրայ-Պուռնուի հին պալատը¹, Տումապահէի ու Զրադանի այժմու պալատներուն նախորդ փայտաշէն պալատները Պէյլէրպէյիի հին փայտաշէն Պալատը Պէլկրատի Պէնտերը, նաեւ Սելիմիէ (Հայտաբ փաշայի) ընդարձակ զօրանոցն և ուրիշ զօրանոցներ ու հովանոցներ, որոնց մէկ քանին կը կենակցէր, Պուլիսի Եանկըն քեօշիւն ու Թոփ հանէի բարձրագմբէթ մզկիթը: Ինք է պայծառացունողը Պալեանց անունին և անոնց մէջ եղած է առաջին ամիրան, որ ձայն ունեցած է պատրիարքական ու տոնմային գործերու ալ մէջ, ուր ժրջացած է շերմեռանգաբար և պաշտպան կեցած է խեղճերու, վանքերու և վարդապետներու: Անդամ մըն ալ սխալ հասկըցողութեամբ մը տարագիր ալ դացած է Տարսոն և Կեսարիա ու տեղէն ընտիր ապուխտի մը շնորհիւ, զոր Լպզէզ բարեկիսութեամբ ընծայած էր Վէհ: Սուլթան Մանուկի ի դիմաց Պալեան Գրիգորի, ազատած է կարճ ատենէն ու Եղիա եպիսկոպոսի հետ Պուլիս դարձած:

Գրիգոր ամիրան հապտատած էր իր բնակութիւնն Սկեւտար Պիւլպիւ Տէրէյի բլուրին առաջին սարահարթին վրայ, ուր կ'երեւէ այժմիկ հռադարեան կիսակեր սօթին և որ նախ իր շնորհիւն առած է Պիւլթիւլ-Էրեւ անունը. վասն զի ամիրան սիրահար ըլլալով ստեակի

1. Որ այրեցաւ 19րդ դարու կէսէն ապրիմ:

էր քննակութեան պարբերէ հոգեւոր զեպեղած է հզօր արդեւորագործարար եղած մը զեղզեղող սոխակներու և իր ծերութեան օրերուն կերթայ ծածկերով մտիկ կ'ընէ հզօր Պատհառով մը զոչ կ'ընելով՝ կաթնութեան քաղաք նստէ 1823ին:

Բարեհամբոյր և ազգասպասէր ալ մերոյ՝ շատ կիւրակէ իր Պաշտօն Պաշտօնի բնագործակ այգիին մէջ խնջոյք կու տայ հզօր իր ստորակարգ բանւորներուն և անոնց քննակութեան՝ հաշտեցողութեամբ և զուարթ բարեկամութեամբ սփոփելով զանոնք: Ժամանակին լոյ և հոգի հայերը, նոյն ինք Ղազէզ տեղամ, շատ բան կ'ը պարտին Պաշտօն Գրեգորի, 19րդ դարին սկիզբի առաջին ամիսային: Ինք իմը դրած է այն համբաւին ու հարուստ ազնուականութեան, որ ապա պարծանքն հզօր իր սրդիներուն և հարստաբարուստ թոռներուն: Իր մեծ թոռը՝ Նիկողոս պէյ Պաշտօն իր բնագործակեանն ու բարձրին մանրանկար վերկենցաղում մըն է հզօր, կ'ըսեն. վերկենցաղում մը՝ վարդի նման վաղորդայնի մը շափ նշողելով . . . Մնա՞ք էր 1825ին. շինած է Տոյմա-պահանձէի Սէրային նոյակապ Տիվան խանէն, քանի մը Գեղեցիկ քեօշկեր, Պուլխի նոր Եանկընքեօշկիւն ու լայնատարր Ղաշտօն Սէրային:

Գրեգոր ամիսայի անմիջապէս յաջորդած է՝ իր զեւ շատ երիտասարդ որդին կարապետ խալֆայ, երկիւղած ամիրան:

19րդ դարին սկիզբները կ'ըսկսին անուն հանել՝ ի Ռուսական թաւամշեանք, Արծրունեանք, Խէրոզի-նեանք, Թայրեանք ու Մանդինեանք*, ինչպէս վերջերը Մանդինեանք և ուր: Աստրախանի մէջ ալ երեւելի են նշանաւոր վաճառական ազայ Իանիէլ Սարգսեան, որուն հարստութիւնը կը հասնէր 7 միլիոնի: Ասոր որդիներն ալ Գրեգոր և Մկրտիչ՝ նշանաւոր եղան իրենց քարեղործութիւններովն և հարստութեամբ: Նոյն քաղաքէն անուանի էին նաև Գաբրիէլ Աղաշանեանք և Զանօմ Ստեփանեանք: Աստրախանէն է նաև պարոն Աղապապեանք որ կառուցած էր զգրոց մըն ալ և իր

* Ճամապարհորդութիւն Սարգսի Սամահմեցոյ շալախանք: Մասմ Բ. էջ 56-75

ժախքովը կ'ուսանէին չոն 12 աշակերա՝ վարժապետութեամբ պոլսեցի Սերորէ Պատկանեանի: Հոշակուած է նաև շուղայեցի աղայ Յօնանշոն մըն ալ:

Գրիգոր Խալֆայի ժամանակակից հոռմէական հայերուն մեծաառններէն ինք զեց ընտանիք ալ կանուանին մերթ ամիրայ և ընկանրապէս շէլէպի կամ հօնա, որոնք նազնեաէ, մանաւանդ Աղբիանուպոլսեցի Պօղոս պաարիարքի օրերը, Լուսաւորչականներու մերձիկ գործակցութեան մը միտումները կիրականացունեն:

Օրինակի համար Գրիգոր Զէլէպի Տիւղեան¹, կաշեցի Մասթէոս Զէլէպի մահաեսի Ասատուածատուրեան, Թընկեր զատէ Յակոբ, Տիւղ-Յակոբ Զէլէպի՝ որասէր ու հանճարեղ աղնուական մը. Վենեակիկի Մխիթարեանց մարդը՝ որ տղել տուած է Հ. Արսէն Բազրատունիի քանի մը երկերը, Մկրտիչ Զէլէպի, Գըլհը զատէ Անտոն և Զէմպէրէկհի օղլու: Ասոնք են որ զերոյիչեալ Պօղոս պաարիարքի գումարած տասուածաբանական ժողովին ներկայ դտնուած են, իրենց քանի մը վարդապետներուն հետ, հոռմէական հայերուն կողմէն առ հասարակ իսկ լուսաւորչականներու կողմէն՝ իբրեւ պատուիրակ ներկայ եղած են զլիաւորապէս Աղնաւորեան կարապետ ամիրայ, Յովհաննէս ամիրայ Արիստակէսեան, Մահաեսի Յովհաննէս Զէլէպի, Մահաեսի Յակոբ ամիրայ Լաթիֆեան, Գրիգոր ամիրայ Պալեոն, Գասպար ամիրայ Զարաղեան, Գրիգոր ամիրայ Սազայեան, Մկրտիչ Ամիրայ Արփիարեան, աղայ Պօղոս Մարգարեան, Ճանիկ ամիրայ, Մահաեսի Պօղոս կէլկէլեան, Յակոբ Մանանեան, Մահաեսի Աստուածատուր Ղօնչէկիւլեան, Յարութիւն աղայ Նորատունկեան, Մկրտիչ Ալիան, Մահաեսի Յարութիւն Բինկեանցի, Մարտիրոս Սազայեան, Բարունակ ամիրայ, Շնորհքեան Մանուէլ, Մանուէլ աղայ քերէտէհի (հայրն Յակոբիկ աղայ Մանուէլեանի, որ տնօրէնն էր Ճեմարանի և գրաչէտ ու Տէրոյնցի խումբին ալ Թիկնակիցն էր)

1. Տիւղեանմօնը՝ իբրեւ Բիմ ոսկիրչապետներ ու վաղեմի վարիչներ փողերամոցիմ՝ եղած եմ Ոսիւ Ղազէզ Արթիմի պաշտպատ վարպետները:

Մինաս զարգանեցի (մեր մօր կուսէ պապը). Յարութիւն Չէլէպի կիւլլապեան. Անդրէաս Չէլէպի և այլ բազմաթիւ արհեստագետներ:

Գործոյս համեմատութիւնը չներեր յիշեալ ամիրաներուն և ամիրապետներուն վրայ զատ զատ տեղեկագրել. մանաւանդ որ լիակատար անդեկութիւններ կը պակոին մեզի յաւիտենապէս, կամ զի անոնց սերունդներուն պատմածներն ալ՝ մեծ մասով՝ չենք կրնար արձանագրութեան մը չափ վաւերական համարել: Ուստի կը շատանանք շեշտելով միայն հոս՝ թէ ժամանակին ազդեցիկ ձայն և հնչուն զրպան ունեցողներն ասոնք են ընդհանրապէս, որոնց մէջ կան մինչեւ հարաւոր կելիկէիականներն ու Սաքայեանները:

Է.

Այլ աստուածաբանական երեւ խումբէն քիչ մը ետքը կը հասնին՝ իբրեւ վերջին տրդակն ամիրաներուն՝ Պոլսեցի Ղազէլ Արթին հռչակաւոր ամիրան, Պալեան կարապետ Ամիրան, Տատեան Յովհաննէս Պէյն ու Սերվերեան Յովհաննէս ազան կամ ամիրան, որ քարի և փայտի վրայ քանդակելու եւրոպեան գեղարուեստը մտցուց հայերուն մէջ ու գլխաւոր սաաարողն եղաւ Սկիւտարի հին ճեմարանին՝ մանաւանդ իր իսկ դրամոֆիի հեճուկս Միսաք և Ճանիկ ամիրաներուն՝ որ, չլիտենք ինչ պատճառով, ուխտած էին կըսուի՝ ախոռի վերածել այդ հոգեւոր փարախը մուսաներուն: Նաեւ Երկանեան Յարութիւն և Փիշիկ ամիրաները՝ Ղազէպի հանրական գործակից, Յովհաննէս ամիրայ Աղնաւորեան, հաճի Մարաիբոս Պաղասարեան, Մադաւա Սարիմեան, Պաղասար Գասպարեան, Մահաւի Յարութիւն Չէլէպի կելիկէիան (մեծ հայրը Վսեմ. տօքթ. Խորասանճեան էֆ.ի). Յովհաննէս Բիւկեանեան, որոնց մէկ քանին էին հին հիւանդանոցը շինողներէն ու վա-

բողներէն¹, Բարունակ ամիրայ, Մխար ամիրայ, Տա-
ահան Պօղոս Պէյ և Մկրտիչ ամիրայ ձեռագրեալ²
պաշապանն Չասգիւղցիներուն և Շահնազարեան կա-
րապետ վարդապետին: Տեղն է նոս նաեւ յիշելու Պե-
տրոս ամիրայ Եղսուֆեանը (ծ. 1780 մ. 1846). Պե-
ղոս Պէյ Եղսուֆ և, բաւական ետքը, Նուպար փաշա
Թազուր փաշա Մմիւռնացի շոշերը, որ մեծ մասով
Եգիպտական վառ դօտինն տակ շինեցին իրենց բազլն
ու փառքն և կապեցին իրենց աշամանակուն դօտինն:

Ահա այս նանրագիծ ակնարկութիւններով և տեղ-
դոսներով կը նշանի մինչեւ 1855 թուրքայեցիներուն ա-
միրայութիւնը, փաշայութիւնը և պէյութիւնը, մա-
նաւանդ ամիրայութիւնն իբրեւ շէշտեալ դրուստանուն
(titre) մը ժողովրդական՝ ի փախարկնութիւն կարգ
մը անձնական կամ ժա անդական բարեմասնութեանց,
աւագութեանց, բարեպաշտիկ գործերու, նուիրատու-
ութեանց, եկեղեցաշինութեանց և շուն ուրիշ ալ
գիտութեանց կամ նշանակութեանց:

Իրենց վրայ աւելի ներբողեալ ծանօթութիւններ առ-
նել փափաղողը կըրնայ դիմել Օրթագիւղի, Բերայի,
Սկիւտարի ու Պալզուլի ին ասպանադիրներուն, որ
մեծ մասով Եգիպեան Յովհաննէսի կամ Փեշոյրմալճեանի՝
գարունս սկիզբի ամիրաներուն փերիսոփային գրիշնե-
րէն կլած են. անոնցմէ մաս մը օրինակուած ալ է
Ղալաթիայի Ազգ. Մատենադարանին Գ. րդ դարակէն

1. Տե՛ս Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցիմ, Բիւ-
զանդ Քէչիանի:

2. Ասոր վրայ՝ քիչ մը վարմ աւելի բնդարձակ
գրած ենք:

3. Զմիւռնացիներուն մէջ Պ. Մուրաս Ծարու-
թիւմեամ ալ երեւելի է, որ կը բեական ծրուսա-
ղէսի մէջ և բարեկամ էր Մ. Յակոբայ փամքիմ և
միշտ կօզմէր ամոր իր խորհրդով և ազդեցու-
թեամբ, մամաւամդ երբ Եղսուֆեամ Պօղոս Պէյի
շնորհիւ Մարտեմիայի ու Նափոյիի հիւպատոսու-
թեամ հասնիլով ճոխացաւ թէ պատուով թէ՛ հա-
րըստութեամբ, ինք կտակած է ծրուսաղէսի վամ-
քիմ բաւական կալուած:

մէջ՝ փամայակակից ձեռագրերի վրէջերը: Իսկ մենք՝
 ըստ մեր նախազեմին՝ քանի մը անաչափ պատճառա-
 խնդրութիւններով և հակիրճ բանաբանականով մը՝ փա-
 կենք այս վերջնի՞նք մասն ալ այդ ամբողջական գրո-
 չին:

Օգմանեան պետութեան և ընդարձակածաւալ երկի-
 րին փառաւորութեանց մէջ փառաւորուած, հարստա-
 ցած, տաղաւարած և ընդարձակուած այս ամիրաներուն
 մեծ մասը՝ կը բնակէր Պոլիսի նախալիցուած գեղա-
 դիտակ արուարձանները, լայնատ (մօտեցուր) արած՝
 գետիններու վրայ, բազմաթիւ ու բազմապարհ պալա-
 րանքներու մէջ՝ խոկուած դիւթուած և հաճանաւորուած
 առասպելական խնջոյքներով, շրջիներով և խաղաղու-
 թիւններով՝ քիչերն անոնցմէ կազմելով անազիւտ բա-
 ցառութիւն մը: Այդ բարեբաւարիկ ամիրաներն ունէին՝
 ամէնահարկաւորապէս՝ իրենց հեռուորդ աղաները, ո-
 մանք իրենց կանանին, իրենց մանկաւիկները, իրենց
 մազանապետներն ու տակառապետները, իրենց — Բնի-
 յերն ու հացկառակներն (որոնք խաղալից պատճառներ
 կ'ըլլան մեծատուններու արտադր հանդէսներուն և կա-
 րելիք անկումներուն), և կարգ մը նախամասնութեանց
 հետ՝ իրենց արտակարգ մոլութիւններն իրենց նախա-
 պաշարուններն ու յոգի տկարութիւնները, որ բուն
 պատճառներն ալ եղած են իրենց կործանումին: Եւ այդ
 կործանումին առաջն հիմնապէս տունը՝ անկարացած
 է ժամանակին բարձրաստիճան կղերին մեծ մասին փա-
 ռապիրութիւնն և հաճոյակցութիւնը: Կային այդ ամի-
 րաներուն մէջ՝ տգէտներ, ամբարտաւաններ, մոլեռանդ-
 ներ ու մանաւանդ անխոհեմներ: Կային գիտականեր,
 համեստներ, ջերմեռանչներ ու խորագէտներ ալ: Եւ
 այս երկու տեսակը՝ նուազեցաւ միայնակի կամ տեւեց
 որոշեալ ատեն մը՝ իրեն այս յատկութեանց նուազու-
 թեան կամ ամբութեան յոռութեան կամ լուսաւորու-
 թեան համեմատ:

Պատմաբար և քննաբար ալ փիլիսոփայելով հին այս
 ամիրաններուն վրայ՝ կը գտնենք՝ որ անոնք կապարած

1. Միայն Պալեստինայի միջին մը կամ զուտ հող ու-
 մէնք՝ հարեւանցի մը հաշուելով:

են, Արեւելքի անցեալին մէջ, Թէ՛ հանդէպ Տէրութեան Թէ՛ հանդէպ հայ հասարակութեան, կարեւոր և հզօր դեր մը միայնակ՝ իրենց սահմանափակ ու տեղական հարտարութեանցն և իմացականին շափով: Անհատապէս ալ՝ անոնցմէ ամէնէն հզօրներն հարուստներն և միանգամայն վաղանցիկներն եղած են անոնք, որ ունեցած են կարի՝ անատուլուական ծագում մը քաղաքային, և եղած են աւելի խորամանկներ քան խորագէտներ: Ընդհակառակն անոնց ու պոլսական հասարակ Էսնաֆին մէջ՝ ամէնէն խելացիներն արդիւնաւորներն ու իրենց միջակ դիրքին շափով աղուներն եղած են անոնք, որ Թէ՛ խորագէտ Թէ՛ արուեստագէտ Թէ՛ գիւղականցաղ կամ հին մայրաքաղաքացիներ էին, համեստ ու զատէ խելացիօգտուողներ բաղդէն և հարուստ պետութեան շնորհներէն և պաշտպանութիւններէն: Առաջիններն՝ Անատուլի տրմուզ խորերէն եկածնուն պէս, առանց իմաստասիրելու իրենց նոր և կիրթ շրջավայրը, առանց բանի տեղ դնելու աստիճանաւոր յառաջիմութեան գերազանց բարիքը՝ համեմատութեամբ յանկուր, ծական յառաջիմութեան՝ իրենց Պոլիս տեղաւորուած ու լայնցած ազգականներուն կամ բարձր պաշտպաններուն թեւարկութեամբ՝ իսկոյն վեր ոստնըլով, վեր ու շատ վեր, հոն՝ գլուխի բնական պտոյսներովն հանգերձ՝ յաջողած ալ են տիրանալու, առ իրանելի ժամանակ մի, մեծ փառքի, իշխողութեան (autorité) և հարստութեան՝ ինչպէս նաեւ անոնց անկարծութեան լծորդ մեծ ախտերու և կիրքերու, որպէս զի նոյն թափով և նոյն համեմատութեամբ իյնան վար՝ կշռուած ժամուն՝ վար, գահավիժաբար վար՝ ու կորսուին անհետ, կտակելով իրենց սերունդին վառ անունի մը քովիկը՝ մեծատունի գծուար թշուառութիւն մը:

Իսկ վերջիններն՝ այսինքն խելացի գիւղականցաղները կամ Անատուլի բանիբուն քաղաքացիները, օրինակ իմն կեսարացիները հին ու ազնիւ մայրաքաղաքացիներն և թերեւս ամէն անոնք ալ՝ որ գէթ Ակն քաղաքէն չէին ու իրենց համար աստիճանաւոր յառաջացում մը ընտրելու մասին աւելի համեստ ու իմաստուն էին, բաւականապէս տակաւ յառաջատեղէ հորը, զուա իրենց արժանիքովը, խորագիտութեամբ

կեցած են հոն, ուրիշ անգին ալ չէ գորած իրենց տեսակ մը ինքօզնական ոյժը, և ըստ այդմ՝ իրենք ալ իրենց կարգին՝ արժանացած են, Պոլիսի բանխրուն միջակայիներուն հետ, մեծ ամիրաներէն շատ աւելի դիմանալու՝ իրենց դիրքին հարստութեան և ազդեցութեանը մէջ։ Եւ ասոնք եղած են ընդհանրապէս՝ Պալէ կոչուած արհեստագետները, ոսկերիչներու, Ղազէզներու և Պէզէներու մեծերը, զարպխանեցիները ու մեծաքանակ վաճառողները։ Տգէտ այլ բանգէտ ամիրիկներու աղաներ, որ կենցաղելու արուեստին գիտուններն էին, գիտէին շահիլ և սիրաշահիլ ալ՝ լրջութեամբ՝ թէպէտ չգիտէին մեղի պէս գրել, կարդալ, հռոնի ու զիհիլ։

Ը.

Ըստ այսմ՝ մեծ-նոր խանի, Վալիտէ խանի, Վէզիր խանի ամիրաներն՝ եղած են մեծ մասով ակնցի կամ ուրիշ քաղըքի սեղանաւորներ (բաց ի Բաբերդէ, Եզն, կայէ, Խարբերդէ, Կեսարիայէ ու Երեւանէ)։ Քիչերը վաճառական։ Եւ ասոնց իւրաքանչիւրն՝ իր քաղաքակիցներն այլամերժօրէն առաջ քաշելու և Պոլիսի հանրական իրողութեանց մէջ ազդեցութիւն և հրամայեցողութիւն վաստակելու աշխատած են մինչեւ վերջ՝ խստանալով պահանջկոտ և անազորոյն դառնալով առ դրացին առ իւր համազդի օտար, և թոյլնալով առաստանալով ու ներելով ամէն արատւղութիւն իրենին ազգականին կամ պաշտպանեալին և կամ իր կերքերը փայփայող անարժանին.... Իսկ թէ ակնցի թէ՛ այլ քաղքեցի՝ վառողապետ, հարաւարապետ, հացաժահառ ու արհեստագէտ ամիրաներն՝ ունենալով այլ վերիններէն գործնապէս զատուցեալ գնացք մը և իրենց հարաւարուեստական մտացիութեամբը՝ ըլլալով աւելի աշխարհամերձ աւելի խօսք հասկըցող, կը յիշուին բնականաբար զսոս՝ ինչպէս անբնական գործելու մէջ ալ կը գործեն զատաբար, որոնց գործառնութիւններն ալ

աւելի՛ բնթացադից ըլլալով մայրաքաղաքին միջին ար-
հեստաւորներուն և անկողն բանուորներուն գործերուն՝
տեւած են աւելի՛ տոկոսն ամբուլթեամբ, աւելի՛ միջին
հաշուեգիտութեամբ մը: Ասոնցմէ ոմանց ամբարայու-
թիւնն ալ՝ իբրեւ մօտէն ծանայողներու արքունակա-
նին՝ ունեցած է միւս կողմէն աւելի՛ ազնուական աւելի՛
քարեսէր ու պլախնդիր շուք մը: Երբ և իրենց ազ-
դեցութիւնն հանրային գործերու մէջ վայելած է աւելի՛
ժողովրդականութիւն և աւելի՛ սէր: Ասոր համար է որ
Պաշեան Գրիգոր ու Տառնան ամիրաները՝ վայելած
են ինք գամիրայի բարոյական ոյժ, և ինք՝ Պապա Գրի-
գոր ամիրան՝ Ղազէզի ձեռքէն բռնողը, զառուած ու
հանչուած է Վարպետ (sage) ամիրայ յորըրջումով,
ինչպէս կը կոչուէր Խոյն ինք Մետաքս ամիրան ալ:

Այս վերջիններուն համբոյր խրախուսանքովն և գոր-
ծակցութեամբ, մանաւանդ ին տեղացիութեան և հա-
րազէտ մտացիութեան իրաւունքներով, Պոլիսի գլխա-
ւոր էսնաֆներն ու արհեստագէտներն ալ՝ դարիս սկիզ-
բէն՝ կանոնաւորապէս միջամուխ եղած են հասարա-
կային իրողութեանց, իրենց արհեստագէտներուն և
Զարպանէցի ճոռոմ հայերուն միջոցով, որ ունեցած
են մերթ (1813-1840) ամիրաներու հաւանար ոյժ մը՝
մանաւանդ իբր ամէնէն իրանումներն ու հիմնադէա-
ները Պոլիսի մէջ: Ասոնցմէ ելած են նաեւ ուսումնա-
կան ուսումնասէր ու խորհրդական մարդիկ՝ սկսելով
թերգեանց Աբրահամ Զէլէպիէն, Բեստեմէն, Եզե-
կեանէն՝ մինչև Գրիգոր Ազաթոն, Սերվիէն, Յակոբ
Կրահեան, Յովհաննէս Միւհէնտիսեան, Պետրոս Խո-
րասանճեան, Յակոբ Տիվիթեան, Բարուհակ և Ստե-
փան Արսլանեան (ետքը փաշայ) պէշ էֆէնտիները, որ
նաեւ կըրցած են քանից միջնորդել խաղաղապէս ա-
միրաներուն և արհեստաւորներուն՝ խօսքով, խրատով,
խորհուրդով ու զրիչով, մինչև որ շողենաւային, հեռա-
գրական ու տաղաճրական դիւրութիւններն եկան աւելի
զիրարացունել բարձրամիտներուն անհաւանտութիւնն և
անհամոզելի անգիտութիւններն, ու բանալ հաւասա-
րել իրենց ու հասարակութեան միջև կոխողած ամ-
բարաակեալ խաբիը: Այդ խորհրդանկան մարդիկ՝ կըր-
նանք ըսել՝ անանց հաւանելու իրենցմէ ոմանց ծայրայեղ

իւ զայրանցիկոտ արմատականութեան՝ 1840էն մինչեւ 1860 իւրջան։ քաղաքակրթութեան վերոյիշեալ նիւթադէպ միջոցներն յօլուտ ի կիրարկանելով, զօրացունել ամիրաներուն չափազանցեալ զօրութեան ու ձեռնմխութեանց հանդէպ՝ ժողովուրդին բանիւրուն մասին ներշնչակող ազդեցութիւններն իրաւացի, անշուշտ այդ շրջումին պահանջած բնական վէճերու և կոխիւններու ալ հանձնով տաքուել բաժին մը հետաքրքրական։

Պոլիսի այդ բանիւրուն էսնաֆն՝ որ ամէնէն յարմարն էր ամիրայութեան արմատացած ու պատաստուած զեղծողներն յօռելու մաքրելու, ի վաղուց ունեցած է նեծ անուն՝ իբրեւ քաղաքացի, իբրեւ ճարտարագէտ ու բանիմաց խօսող, իբրեւ կրթող և մղող՝ տրմուզ անանտուլցիին, իբրեւ մանաւանդ բանասէր ու կրթասէր տարր մը, և իր մէջէն ելած են ամէն մասնամբ մեծ մարդիկ, ամիրաներէն ալ մեծ երբեմն։ Այդ ընտիր էսնաֆին մէջ ամէնէն մեծ կշիռն ունեցած են՝ գէթ մինչեւ 1870՝ Պոլիսի ծածկագէտ քահանայորդիներէն ու վարժապետներէն զատ՝ ասկերիչներն ու զարձեալ՝ պոլսեցի, գմիւռնացի, տիվրիկցի, կեսարացի, պանտրուսցի վաճառականներն ու պետական գրագէտ պաշտօնեաներէն ումանք՝ մեծ մասով Սամաթիայէն, Բիրայէն, ինչ որ թագիւղէն ու Հասգիւղէն, Գում-Գաբուլէն և Սկիւտարէն գերազանցապէս ճարտար խօսելու կշիռն ու կրթելու մէջ։

Ասոնց ներգործութիւններովն էր՝ որ 1836ին 1 ամիրաներէն ուսումնասէրներն ու երկիւղածները՝ Պատրիարքարան հաւաքուելով, ի ժողով կը բազմին «Աղաւնի» Ստեփանոս Պատրիարքին Նախագահութեամբ։

1. Ասկէ երկու տարի առաջ ձեռնարկած է ու շիծած է Մ. Երուսաղէմի աթոռոյո միոխամորդո Յովհաննէս Զմիւռնացի վարդապետը՝ ասպա պատրիարք Երուսաղէմի՝ Պոլիսի երուսաղէմական միոխամորդարամը՝ ակմարկութեամբ և Ոպաստով ալ Պեզնեամ Յարութիւմ Բիմիշ Միքայէլ և ծամիկ ամիրամներուն. այս շէտքն է որ կը կոչուի Տում Երուսաղէմի կամ Երուսաղէմատիւն։

ու կորուչին չիմենի Սկիւտարի չի՞ն հեմարանը, որուն ապա ոգիով չափ հակառակեցան սեղանաւոր ակնցի-նեբէն նախ Մխաթ ու Ճանիկ և ապա Ճեղալիքի Մկրտիչ ամիրաները՝ լոկ հակառակելու համար հար-տարապետականներուն, նաեւ առ տառաւիշ նախապա-տուութեան նախանձէ մը բռնուած:

1815էն մինչեւ 1845 փայլող սեղանաւոր մեծ ու փոքր ամիրաներու տիրադոսներուն և դասակարգութեան վրայ կառնենք հոս հակիրճ ծանօթութիւններ և ա-նուններ մը ձեռագիր այն տեսարակէն, որն հաւած է ցոյց տալ մեզի հանդուցեալ վերջին ամիրայականի մը ազնիւ որդին և այս տեսութիւն է որուն կականարկենք ալ Ափրաթ անունով մեր ստորիջեան ծանօթութեանց մէջ:

Այդ դասակարգներուն բաժանորդ երեւելի տնուն-ները կը յիշատակենք հոս, որպէս զի տուած ըլլանք արդի սերունդին՝ լի դադափար մը անոնց վրայ և ի-րենց սերունդին ալ՝ յիշատակարան հայելացում մը իրենց նախորդներուն, որոնց անունները պիտի կար-դան հոս պատմօրէն՝ թերեւս առաջին անգամ ու պիտի հրճուին պապասիրութեամբ մը, և յետաձեռացներն ալ պիտի թեկադրուին ի նախանձ լաւագոյն նմանութեան:

Թ.

Սեղանաւորներու այս դասակարգը՝ կը բաժնուէր ե-րեք տեսակի, որ իրենց մէջ կը բաժնուէին նոյնպէս երեքի: Առաջին բաժանումն էր՝ - Ալթ-, Էլթ-ա, Էր-նա. ու երկրորդ բաժանումը կամ ստորաբաժանումն էր այսպէս՝ Ալթ-ն կը բաժնուէր երեք կարգի, - Ա. Ալթ-, Բ. Ալթ-, Գ. Ալթ-. Ինչպէս կը ստորաբաժնուէին նաեւ Էլթ-ա ու Էր-նա. - Ա. Բ. Գ. Էլթ-ա ու Ա. Բ. Գ. Էր-նա:

Ի սկզբան Ա. Ալեան էին՝ Խիւտավէրտի օղլու Նա-զարէթ ամիրայ, Բիշմէշ Միքայէլ ամիրայ ակնցի՝ Իր

հարպիկութեանն համար այդպէս Բելէլ (Էփած) յոր-
ջորջեալ, և այդ հարպիկութեամբ՝ փռան թիւֆլիւ-հ-
րաբո-թիւի մսիւրայութեան բարձրացած. կելկէլեան
Մահտեսի Չէլէպի, Երկանեան Յարութիւն մսիւրայ¹,
Քիւրճի Խանլը Պետրոս, Տավուտեան Յովսէփ, Թըն-
կըրեան Յարութիւն² (այս չորսը կը յիշուին հաքերը):

Բ. Ալէայէն էին (Քամանտոյի ի հետ) Բարունակ ա-
ղայ. Բինկեանցի Յովհաննէս աղայ, Պետրոս աղայ,
Ղազար աղայ, Մարգար աղայ, Միսաք աղայ և մահ-
տեսի Մարտիրոս աղայ:

Գ. Ալէայէն էին՝ Ազնաւորեան Յովհաննէս աղայ
Ղազար աղայ, Տամաս Յովհան աղայ, Խորասանը
Յովհաննէս աղայ, Կիւզէլեան Յարութիւն, Թոփա-
նիլի Յարութիւն աղայ, Պաղտասար աղայ⁴, և այլն:
Իսկ՝ Ա. Էվսատէն էին Մաքսուտ աղայ, Նիկոլ
աղայ (հայ հոռոմ), փափաղ օղլու խնդիր աղայ, Չե-
րազլըեան Գրիգոր աղայ⁵, որ հմուտ էր տաճկական
պարութեան:

Բ. Էվսատէն էին՝ Ճանիկ մսիւրայ, Մովսէս և Յով-
հաննէս աղայ, Ղոնչէկիւիան Մահտեսի Պաղտասար
և Մելգոն աղայ, Ճեղայերլի Սարգիս աղայ (հայրը
Մկրտիչ մսիւրային⁶, Մահտեսի Երամ աղայ (հայրն

1. Ամիրայք, էջ 1:

2. » էջ 7:

3. » էջ 2:

4. » ամդ և 9: Այս վերջինը թուի շի-

նողմ Նորրոյդութիւն Նկեղեցիիմ Բերայի:

5. Ամիրայք, էջ 2 և 10:

6. 1851ին Պոլլիս հրատարակուած շնորհքով ամ-
սական համդէսէ մը կը համառօտենք վերջիմ ա-
միրամներէմ այս հռչակաւորիմ վրայ կնսազրական
հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ առանց երաշխաւո-
րիլու պատմական ոտուգութիւնն այդ ծագումիմ.
որ կըրմայ ծածկապէս կըթընած ըլլալ կուսակցա-
կամ կամ ձեռնտուութեամբ պատճառներու, վասն զի
մոյմ միջոցները ճեղայիցիիմ ամէնէմ փայլում ա-
տենն էր ու իմք մեծապէս կ'օգնէր զրոգմերում, մա-

Ամիրամները:

Երամեանց), Եորթամ աղայ, Մահտեսի Սահեմեանեան
Յովհաննէս աղայ :

Գ. Էվսատէն էին՝ Աշնան Պօղոս աղայ (մինչեւ
1880ը ազգային դորժերուն կռուած փոքրիկ Մերուկ
մը), Միսաքեան Յակոբեան աղայ, Եորէի աղայ (հայ-
հռոմ) :

Եւ Ա. Էանայ էին՝ Բինկեանցի Խաչատուր աղայ,
Էլիմեան Մաթոս աղայ, Միւսաբեանեան Պաղատասար
աղայ, Ղոնչեկիւիւան Յովհան և Մարտիրոս աղայ,
Մահտեսի Սաավրի աղայ :

Բ. Էանայ էին՝ Մոմէան Նիկողոս աղայ, Եազը-
հեան Յովհաննէս աղայ, Տամաս Յովհան աղայ, Էսմէր

Սաւամդիր կողմի գրողներում. դարձեալ մոյմ միջոց-
մերմ ալ երկու կուսակցութիւն սաստիկ զայրացած
էին՝ իրարուի հեծուկս՝ միմ Պալեամցմ ու Տատեամցը
միւսը ճեղայիցցիմ և իր կցորդսեղամաւորներումը :

— Մկրտիչ ամիրամ կը կոչուի եղբր մաեւ չո-
վուեամց, և այդ ազգատոհմիմ ծագումը կը տա-
րուի շատ հիմ ժամամակմեր : Այդ հիմ ազգատոհ-
միմ ամուլը մշտմջեմաւորելու համար՝ իւրաքամ
չիւր տամուտէր ջամացեր է իր զաւակմերէմ միմ
ամուլամել հովիւ, և այդ ազգաբամութիւմ է որ
կը շարումակուէր երեք դարէ հետէ որդի ի հօրէ.
աղոմց մախահաւերէմ Պուլմեաթ կամ Պիմեաթ ա-
մուլով մեծ մը՝ պատմաւով մը կու գայ հաս-
տատուիլ Սեբաստիա և ամթաւամգ ըլլալով՝ կը
յօժարի որդեգրել ազմուական ցեղէ մը Արծկէացի
որը պատամի մը՝ Պուղա՝ կամ Ապուլամրի ամուլ :
Քամի մը տարիէմ կամուլմացումէ զայմ, և քիչ մը
հտքը՝ Ա. Մուլթամ Մելիմի պարսկաստամ արշա-
ւելու ատեմ՝ Պ. Պուլմեաթ կը քաշուի Ալմի երկիրը,
ուր քաղաքիմ մօտ տեղ մը կը հաստատէ բմա-
կութիւմը և այդ տեղիմ ալ ամուլը կը դմէ՝ իր որ-
դեգրիմ ամուլմովը՝ Ապուլամրի. այս այմ գեղդ
է որ ժամամակէ մը հտքմ ու հիմայ ալ կը կոչուի
Ապուլէխս : Պ. Պուլամի ծմած բոլոր զակըմերը
ամդէմ խամձարուրքի մէջ կը մեւմէիմ բաց ի վեր-

օղու Պօղոս և Յովաննէս աղայ, Շիշմանեան Յակոբ աղայ, Սափա աղայ, և այլն¹։

Ու Գ. Էսեայէն էին՝ որ կանուանուէին եղբայր, Տաքեռեան Մկրտիչ, Պանէկպան օղու Գէորգ (եաքը՝ եաքը՝ ամիրայ) և Ասեախ եղբայր՝ իննսունհինգամեայ Մերուէնի մը (գեռ ողջ յՕրթագիւղ), Մարկոս և Կարապետ եղբայր, Խոնայ Զաքարիա, Ղուկաս եղբայր և այլն²։ ու ասանք բազմաթիւ էին, և կը նստէին

ջիծէն որուն ամուսնը դրին չովիւ՝ ի յիշատակ չովուեանց հիմ տոհմին։

Այս չովիւն է երկրորդ մախահաւը չովուեանց զարմին, որուն ութերորդ թոռն էր ծեղայիրլեան այդ Մկրտիչ Ամիրամ՝ ըստ այսմ — Պուղամ ծնաւ չովիւը, չովիւ ծն. Թորոսը, Թորոս ծն. չովիւը, չովիւ ծն. Մարգիսը, Մարգիս ծն. Թորոսը, Թորոս ծն. Մարգիսը, Մարգիս ծն. Յովհաննէս Ամիրամ՝ Մակամուանալ ծեղայիրլի, Յովհաննէս Ամիրայ ծն. վերջին Մարգիսն Ամիրայ, որուն որդին էր, իմչպէս վերև գրած եմք, Մկրտիչ Ամիրա ծեղայիրլի, մեծահոգի և համեմատեղ, այլ ամծ մահաւան ու քիչ մը անխոհեմ ալ իմչպէս կ'ըսեն, որով յետին աղքատութեան մէջ կ'ընք իր վերջին տարիները, և կտակեց յետին աղքատութիւն մը իր կողակիցին ու միւս մօտաւորներուն։ Բազմաթիւ երիտասարդներ իր օգնականութեամբը Ներուպայի մէջ կրթուեցան, Հասգիւղի մէջ իր ծախքովը մեծ վարժարան մը հիմնուեցաւ և շարունակեցաւ քանի մը տարի, Մաքսի մեծ գործառնութիւններն իմք հեղինակաբար ստանձնեց ու տնօրինեց, երկրագործական ձեռնարկներու պաշտպան համդեսացաւ մաւահանգիստին մէջ մոր կամուրջի մը շինութեամբ գլուխ կեցաւ. իր սուտածեղութիւնը և սալթաշաթը չափ չուէր կ'ըսեն, որ վերջապէս գլխաւոր պատճառներն եղան իր արագ մուսգումին և անկումին։

1. Ամիրայք, էջ 4։

2. » » 5-6։

ընդհանրապէս պզտիկ Նոր-խան Վեդիբ խան, Քաջքճի խան որոնցմէ վերջերը մինչեւ առաջին Աւելային բարձրացողներ ու ամիրայ ըսուածներ անգամ ֆան:

Ասանց շրջերէն ամենակարեւոր խումբ մը՝ համախոհութեամբ իրարու հետ և համահանութեամբ պետութեան՝ իրենց էր ուրուրեմն այն հսկայ ընկերութիւնը սեղանաւորական, որ երկու հիւղի բաժնուելով կը կոչուէր Աւափու և Բաժնի գումարան: Ասանց ինք կը տեսներ ու կը հաւաքէր իր գործակատարներուն և հարիւրորդաւոր հաւաքողներուն ձեռքով Անատուլիի հարկերը, և երկրորդը՝ նոյնպէս իր գործակատարներուն և հաւաքողներուն ձեռքով Բուսէլիի հարկերը, այնպէս որ ամբողջ Տէրութեան հարկերն և տուրքերը կը ժողովէին այդ ընկերութեան ձեռքով, որ շատ անգամ Տէրութեան ի հաշիւ այդ հարկերուն կանխավճարներ ընելով՝ կը դիւրացունէր անոր պիւտէին առձեռն հաւասարակշռութիւնն, և ինք ալ լիով կը շահէր՝ ցորչափ իր հաշիւը գիտնար և լաւ պաշտօնէութեան մը ձեռքով տեսներ իր ընդարձակ գործը: Իր փառաւոր սկիզբին ու կազմութեան հակառակ՝ այդ հարկահաւաք ընկերութիւնն ալ չկրցաւ ընդ երկար գիմանալ, և հարիւրորդաւորներու վճարողներու, և այլն անկանոնութեան ու զեղծմանց երեսէն՝ նուազեցաւ ընդ լուրջ և եղծաւ, տեղի տալով հետզհետէ նոր դրութեանց ու եւրոպական մեթոտով կազմուած պանքաներու և հաշուեկալներու:

Այս է աւասիկ վաւերական ցանկն ու գործառնութեանց տեսակը՝ Ամիրայ Աղայ ու Եղբայր սեղանաւորներուն, որոնց մէջ 1800էն մինչեւ 1850-55 գոյացած էր ու կը տեսէր տեսակ մը գործակցական համերաշխութիւն՝ հանդէպ պետութեան Եպարքոսին և միւս բլեայիներուն: Իրենք ատոնց հետ միշտ կը կրէին պայմանագրութիւններ ու կ'ընէին գրամական մեծ փոխանակութիւններ և առեստուրներ:

Ունէին իրենց քեահեան (նախ՝ Երկանեան Յարութիւն ամիրան, ետքը Ճանիկ ամիրան), իրենց արհեստագետական սենեակը, իրենց գործակատարները, գրագիրները, թեւարկեալները, թաղերն ու վարդապետներն և դպրոցները, նաեւ հարցարան բանդէտներն

ու պատուելիները: Ունէին իրենց գիւղազնացութեանց, ուխտաւորութեանց, խրախնանութեանց, հարանիքի և յուղարկածորութեանց յատուկ եղանակներն որոշեալ: Ունէին դարձեալ իրենց սեպհական յառաջդիմական կամ յետադիմական կարծիքը, մատենադարանները, մատենները, հագուելու շքուելու տարազները, հաւաք-տալ-խնայելու ու սեպարեան փափկամուկութիւնները: Ունէին վերջապէս իրենց սիրած պատրիարքները՝ օրինակի համար «Աղանի» Ստեփանոս Պատրիարքը, Զուհանեան Մատթէոս և փոքր ինչ Գեորգ Դ. կաթողիկոսները, որ իրենց մէկ քանիին ձեռքով կաթողիկոսացան՝ յուղարկուելով մեծափառ հանդէսներով Տըփ-խիս և Էջմիածին: Ունէին՝ ասոնց հետ՝ իրենց սեպհական ազնուապետական քահանաներն ու տրիացունները. ունէին դեռ շատ բաներ՝ իրենցը և միայն իրենցը:

Սեղանաւորներու այս դասակարգին մէջ՝ կը յիշուին նաեւ քահանակ մը հայ-հոռոմներ, որպիսիներ շատ կային Անատոլուի մէջ՝ մանաւանդ Ահի շուրջ դիւղերն ու մօտերը, թուի Եզր կաթողիկոսի ատենէն մնացած: Այս Հայ-հոռոմներէն կային Բիւթանիայի կողմերն ալ՝ մինչեւ 1850ը և կան ալ դեռ: Պոլիսի Հայ-հոռոմներուն մէջ յիշելի և ամիրապատիւ ոմն էր՝ այս դարին սկիզբն Անաստաս Աղան կամ Ամիրան, երեսելի՛ իր հարստութեամբն ու ազդեցութեամբ, որ հայ լեզուի թարգմանել տուաւ յունական Եկեղեցիին արարողութիւնները՝ (իբր հայ՝ ազ-

1. Հետեւեալը՝ դուռն է այս Ամաստաս ամիրայիմ տպել տուած յունակրօմ և հայալիզու մաշտոցիմ -

ՄԱՇՅՈՑ

Հատընտիր հաւաքմամբ հանեալ ի մեծ Մաշտոցէն յունաց որ կոչի

ԷՖԻՈԼՈՅԻՄՆ

Նորոգ թարգմանեալ և սրբազրիալ՝ աշխատասիրութեամբ Անաստասայ մեծ իմաստ վարժապետին յունաց և պատուելի Գրիգոր Դպրի Փեշտմալահան.

զով, և յոյն՝ կրօնքով), ինչպէս տասնեւմիկերորդ դարին
ամբողջովին կատարած էր անձամբ այսպիսի թարգ-
մանութիւն մը՝ հայ հոռոմ կարապետ իշխուն, որպէս
կը գրէ Հ. Ղուկաս Ինճիհնեան ի հատորն Ասիա։ Հայ-
հոռոմութիւնն ալ այսպէս. ազգին մէջ քանի մը հարիւր
և աւելի չին տարիներու տարտամ երեւոյթ մըն էր՝
նման ամիրայութեան, և արդ երկուքն ալ՝ զրեթէ ոչ
եւս են նմանաբաղդ արար։

Ժ.

Ինչպէս տէնարկեցինք վերերն ալ՝ այս ամիրաներէն
բացառաբար դուրս կ'իյնային՝ նախ մեծ ամիրան Ղա.
զէլ Աթին, որուն պատմութիւնն՝ ազէկ զէջ՝ գրուած
է մասնակի անտարակով մը, և հոս գործին համեմա-
տական չափը շնորհիւ երկայնաբանել իր վրայ. ապա
Տիւզիան և Զարպանէի միւս լոյները, վառօպապետ
Տառեանները, որոնց վրայեւս կարժէ զրել առանձինն,
հարաւարապետ Պալիանները, որոնց վրայ՝ կուզէինք որ
զրէր ազգականութիւն շունեցող մարդ մը, Սերվերեան
Յովհաննէս ամիրայ, նաեւ քանի մը հացապետներ,
որոնց կարգէն էր՝ Նորատունկեան Յակոբ, Գրիգոր,
Սիմէոն հայրերուն վարպետը՝ էքմէքհի Պաշի Աթին
անունով, որուն խորանն (փալան) էր այժմեան Պեր-

« Զամիւ և արդեամբ բարեպաշտօմ և աստուա-
ծասէր Սառաֆ Ամաստաս աղայիմ, որ ի Սուրբ
Գէորգայ վանից գիւղէմ Ակմայ քաղաքիմ »։

Հրամանաւ ճեառմ Ագաթանգեղոսի Սրբազամ
արքեպիսկոպոսի և տիեզերական Պատրիարքի Յու-
մաց տպագրեալ յօրթագիւղ 1831. ՌՄՁ։

1. Այս այն Աթինն է՝ որ ժամամակիմ տասմ,
երկուներում մէջ ամէնէմ աւելի պմդողմ էր Ղա-
տուածատուր պատրիարքի Ռրաժարելում վրայ-

պէրեանի վարժարանն ի Սկէւտար՝ իր բոլորի ընդար-
ձակ հոգեբովը: Եւ ասոնք եւս՝ ամերայաբար կցորդ ե-
համապատիւ էին վերիններէն ամէնէն ջոշերուն, և
առնմային կարեւոր խնդիրներու համար միասին կը
գումարուէին ի ժողով, այսինքն՝ խնդիրներու պատ-
րիարքական փոփոխութեանց, եկեղեցիի մատակարա-
րական տնօրէնութեանց, դպրոցի և հիւանդանոցի շէ-
նութեանց և այլն: Ամերաներուն և ամերապատիւ
աղաներուն թիւն ալ՝ Օսմանեան պետութեան փառա-
ւոր պաշտպանութեան ներքեւ՝ հետզհետէ աճելով, և
գրաւելով արգասաւոր ու նախանձելի վստահութիւն
մը՝ հասած է մինչեւ 1840ի ժամանակները զրեթէ
200ի, որ կըրցած էին՝ ցայնվայր իրենց պարզ և ան-
պլանց (inaliénable) հարաւարմութեամբը՝ դիզել մեծ
հարստութիւն. վկայ՝ իրենցմէ մինչեւ այսօր կանգուն
մնացած քանի մը մեծ կառուցուածներն ու փառնի-
նիքը 1. որ կը կենան Պոլիսի ամերայաբնակ արուար-
ձաններուն մէջ, վկայ դարձեալ՝ Անառուլի և Պալի-
սի եկեղեցիներուն, գպրոցներուն և վանքերուն իրենց
նուիրած այլեւայլ յիշատակներն և տպազրել տուած
գիրքերն ու մշակել տուած հոդերն ու այգիները, թո՛ղ
այն ահագին գումարներն ու գոհարեղէնները, զորս
վտանհիցին անխնայաբար թէ՛ իրենք թէ՛ իրենց սիրունի-
ներուն հովւոբայ ու անփորձ մասը: Ամերայք տետրա-

այմպէս որ՝ երբ օր մը դարձեալ կը ժխտէր Պատ-
րիարքիմ՝ թէ ամպատմառ պիտի տաս հրաժարա-
կամդ, խստաբարոյ պատրիարքմ ալ չղիմամալով
«Եկմւր, գրեմ» կ'ըսէ, և թուղթմ առմնելով՝ իրմ
ալ կը գրէ. բայց հրաժարակամէ աղիտաբեր բամ
մը, հացապետ Արթիմիմ սքսորալմիռը – զոր իմքմ
հացապետը միամտաբար առմնելով կը տամի առ
որ ամկ է՝ Այսպէս՝ յամդուգմ Արթիմը, յամգէտս,
իր իսկ աքսորումիմ լրատարը կ'ըլլայ:

1 որոնք միմ է մանւ՝ Գումգաբուի պատրիար-
քարամիմ կից մեծ տախտաշէմ ապարամքը ծամիկ
ամիրայիմ՝ որ վայելաբար վերածուեցաւ արդի
պատրիարքութեամ օրովըմդհամուր դիւամատումի:

կին սեղանաւորներուն՝ ցանկին մէջ՝ կ'երեւին նաեւ քանի մը հրեաներու անուններն ալ, և հրեաներն՝ իբրեւ բաղ-դակից հայ ժողովուրդին Օսմանեան պետութեան մէջ՝ շատ ուրեք իշխանութեամբ մը գործակից ալ եղած են անոնց. դրամի և առեւտուրի մէջ ալ իւր-իւր լաւագոյն աշխատեցին:

Ամիրաներուն ժամանակակից շքանուն ածականներն էին՝ սկսելով «Լուսաւաճան»-էն 2 — Լեւաֆա, Կեր-ճապաթ, Կերճալա, Կերճահաթ, Գերայաթ, Եր-ճաթ, Գերայաթ, Երճալա, Երճահաթ, Կերճաֆ, Կերճալա և այլն:

Մաս մը այդ վերջին սեղանաւոր ամիրաներէն 1859ին յատուկ դրամագլուխ մը դնելով (ինը բեռ և 49, 151, զուրուշ) Լոստրայէն բերել կու տայ, Պարոն Լըմուան վաճառականին ձեռքով, Էսթրէ Բեմարէի անուն նաւ մը, և կը սկսի բանեցունել զայն մասնաւանդ Սեւ ժո-վու նաւահանգիստները: Նաւը դժբաղդաբար կը վտան-գի Սամսոնի առջեւ, և որովհետեւ ապահովագրուած էր 12000 լիրայի՝ կարճ դատաւարութենէ մը ետեւ

1. 1865-70՝ մայրաքաղաքիմ հերոպակամ Մա-մուլի սկսած էր աղէկ չխօսիլ սեղանաւոր հայերու միայն՝ ամշուշտ արեւմտեամ մախամօմով մը, որպէս զի հայերն իյմամ Տէրութեամ աչքէմ և դրամակամ գործերն ալ ուղղակի Եւրոպացիներու ձեռք մտնէին:

2. Օրմը՝ սիամիտ Ղուկաս Եպիսկոպոս մը աղեր-սակամ մամակ մը գրել տալու համար առ ծամիկ ամիրամ՝ կիրթայ փեշտըմալմեամ Գրիգոր պա-տուելիիմ, և կը խնդրէ որ այդ մամակը իմք շա-րադրէ՝ իր գեղեցիկ հայկաբամութեամբ և աւի-րայիմ ալ բացառիկ շքամուլ մը դնէ «Իմչ կ'ու-գես որ դմեմ, կ'ըսէ պատուելիմ, պերճափառ գրեմ», չէ՛ պատուելի, աւելի մեծ ամուլ մը դիր, «Էյ գերափառ գրեմ», «չէ՛ պատուելի», «չէ՛ լու-սամամաճ ամիրայ գրէ» և պատուելիմ ժպտելով մը կը մամամաճագրէ «Լուսամամաճը»-լուսաշաւի-ղիմ հեղիմակ աղքատիկ և ամուլայ պատուելիմ:

կանոնն փոխարէնը: Ասոր նման ուրիշ հաւաքական մեծ ձեռնարկներ ըրած են, ինչպէս իրենցմէ մէկ քա-
նին՝ Շիրքէթի խայրէյէի սկզբնաւորական դործողու-
թեանց ու հաստատութեանն իսկ բաժնեկից եղած են: Այս վերջիններէն էր նաեւ մեր Բէտիմէի հաճի Մկրտիչ
խալֆան՝ ծնած Կեսարիայի Բալ հայ-իւս Մանհուսուն
գիւղը, և Պոլիս գալով՝ շատ երթտասարդ հասակին՝
կրթուած ճարտարապետ Գրիգոր, Կարապետ խալֆա-
ներուն և Մ. Քարէլի իտալացի ճարտարապետին ձեռ-
քին տակ: Քիչ ատենի մէջ մեծ անուն շինած է՝ իբրեւ
միակ Բէտիմէի Պօլիսի մէջ. իր շինուածապետութեամբ
շինուած են Պոլիսի մեծ Խըլլէնիք և քանի մը Եկե-
ղեցիներ. մինչեւ 100 տարի ապրեցաւ և կը վայելէր
հայ և թուրք մեծերու յարգանքն. իր վրայ հակիրճ
հինսաղարկան մը գրուեցաւ Բիւզանդիոնի 925 և 926
թիւերուն մէջ 1899:

Առանց պաշտօնապէս կոչուած ըլլալու ամիրայ՝ ա-
միրաններէն կըրնան սեպուիլ նաեւ Տատեաններու աղ-
գակնացած Փափամանեան բաղմեղաբայները՝ վաճա-
ռական մանիֆաթուրայի, մանիֆաթուրային ոսկեղա-
րուն. Պէյլէր Օղլու Յակոբ աղայ՝ ձեռնկալուն Յ. և
Մ. Եսայեան եղբայրներուն, Գույումէր Մելքիսեդ ա-
ղայ՝ ազդեցիկ և Գումգարույի եկեղեցական մեծ մը,
Քիւրքէի-Պաշինները, Եազըճի Պաշի Պօղոս աղան, Կե-
սարացի Մանուկեաններն ու Կիւմիշէի Գասպար աղան,
որ ոսկերիչներուն և դրամագէտներուն հարստագոյնն
աւրագոյնը՝ վասն զի կանխիկագոյնը, ուստի և իմաստ-
նագոյնն եղաւ: Կայ նաեւ Տոնիկ փոքրիկ ամիրայ մըն
ալ՝ Գասըմ փաշայի արդի եկեղեցիին հողը գնողն և
նուիրող:

Այսպէս ահա՝ գլխաւոր անունները, հակիրճ տեղեակն
ու հանրական և անհատական դործառնութիւնները կը
հասնին մինչեւ հոս (1860) այն նախնի մեծատունե-
րուն, որ տեւեցին իբր 300-305 տարի, և, իրենց ա-
ւանդապա՛հ առաւելութեանցն ու հարստութեանց կցորդ
ունեցան իրենց աւանդական պակասութիւններն ու
բարոյական և զգացական աղքատութիւնները, որոնց

ի հեռուէս կանէր յառաջդիմաբար՝ Պոլիսի բանիբուն արուեստագէտ գրագէտ ու առհասարակ միջակային դասին մէջ՝ փորձ կարողութիւն մը բնիկ։ Այդ միջին տարրին եփուն ոյժն էր՝ որ ժամանակին յառաջացած իտալականներուն, անցեալին չափազանցութեանց փորձառութեան, իմաստասէրներուն, Պատրիարքներուն և քարեխնամ կառավարութեան շնորհներուն և միջամտութեանց հետ լծորդուելով (սակայն շատ արեւմտեան և ընթերցանական ձեւի մը վրայ) պարզեց, քաշիեց, դասակարգութեան մը լծեց հանրական զործերը՝ յանգելու համար ներդաշնակութեան մը, որուն ամբողջութեան շատ քիչերը կրցան ըլլալ բաժանորդ և հանգիստաւոր։ Վասն զի իրենց անցեալ ազնուապետական անչափազանցութեան փոխարէն՝ խաղալիկ եղան երիտասարդական ու կարի հասարակական անչափազանցութեան մը, բանիւ, դիբով, գործով։

Իրենց՝ ամբողջութեան կենցաղի հոխ թատրէն իբր իսպառ անհետանալուն բուն պատճառն ալ՝ իրենց էին։ Սեղանաւորներուն մեծ մասը ծագումով Ալեքէն էր՝ բազկացած տղէտ այլ խորագէտ ու խորամանկ ալ մարդոցմէ, որ կը բանեցունէին իրենց խելքը, իրենց բան ու դործերէն գուրս, իրար քարքնդանելու, նաեւ վրէժխնդրութեանց։ Ամբողջութեան անկումին մէջ մեծ դերեր խաղացած են՝ չարահէի սպրդողներու և փայփայիչ շողոքորթողներու հետ՝ նախանձն ու բարոյական անարժանութիւնները, զորստգեղկ' ըլլայ նշանակել հոս. « Ես անոր հերը տանիծեմ, ես անոր հախէն տիգամ յները՝ վերջնաբաններն եղած են յառախ երկու ամբողջութեան միտն անհրաժեշտ կործանումին միւսի մը ձեռքով, և յատուկ մարտիւններ մըն ալ՝ եղած են պատճառ իրենց խօլ մարտիւններուն և տոհմային վատահամբաւութեանց։ Պոլիսի միջակային ժողովուրդն ալ՝ 60-63էն շատ առաջ կռահած էր այս ամենը։

Անոնց տոհմային բարձրամտութեան ալ բաւական հարակ կը մատուցանէր՝ Բիւրճիլի-Բիւրճիլի, որ էր ինչ ու աւանդական վարչապետութիւն մը թաղային ու եկեղեցապետական զործերու՝ ընտրուած միայն Պատարարքէն ու պատասխանատու միայն անոր՝ ըստ երկուստեք հանութեանց, դուն ուրեք ըստ իմաստուն հանրասիրութեան ու անփառասիրութեան։

Այս հինաւուրց միւթեղէլիներէն զատ՝ կային եկեղեցականներ ալ, որ եկեղեցիին համեմատ կըրնային ըլլալ 4էն մինչեւ 12: Բայ ի ասոնցմէ՝ ամէն մեծ եկեղեցի ունէր դպրոցի համար երեք, աղքատներու համար երեք և հիւանդանոցի համար մի հոգաբարձու:

Եկեղեցականներու պաշտօնը եռամեայ էր, որմէ ետեւ նախորդ եկեղեցականներու և միւթեղէլիի փոխանորդին հետ՝ հոգաբարձուներու, թաղին քարոզիչին, Աւագերեցիին ու արժուակալին մասնակցութեամբ ժողով ընկելով՝ կը պատրաստէին ցուցակ մը եկեղեցական ընտրելիներու, կրկին թիւով՝ հոգաբարձուներէն և ղուրմէն ուրիշ արժանաւոր մարդոցմէ: Միւթեղէլիի փոխանորդը կը մատուցանէր ընտրեալներու այդ կրկնապատիկ անուանացանկը միւթեղէլիին, որ ինքնիշխանաբար նշանակելով նոր եկեղեցականներն՝ հաստատել կու տար անոնք կոնդակով Պատրիարքին, նոյնպէս դարձեալ միւթեղէլիին նախորդ եկեղեցականներէն հաշիւ առնելով՝ կը մատուցանէր Պատրիարքին:

Գալով Բ-Բեկիւիին, այդ անունն ունին Մահմետական Շէրի-Բեկ Տէրով ու մատակարարի զաղափարներն հաւասարապէս: Վ-Էք հղած ստացուածքներն ու եկամուտները տնտեսելու և մատակարարելու համար՝ կտակարարին կարգած մատակարարը կանուանի Բ-Բեկիւի:

Հայերու եկեղեցապատկան գործերը, կալուածները՝ կտակները և այլն, մատակարարելու գործն ալ՝ այդ սահմանին հանգիստութեամբը՝ յանձնուած էր այսպէս Բ-Բեկիւիներու, որոնց հսկողութեան ներքեւ կը գործէին վերագրեալ եկեղեցիներն հոգաբարձուներն և փոխանորդները:

Վ Ե Ր Զ Ա Ռ Ա Ն

Ահա այսպիսի մարդիկ էին չի՛ օրերուն մեծաւոր հայերը: Եւ ասոնց հետ էր Պատրիարքներուն, բզեաշխներուն, պէյերուն, վարդապետներուն, վանապետներուն, վարպետներուն, վարժապետներուն, փիլիսոփաներուն, աւագերէցներուն և կաթողիկոսներուն իսկ թուն զործն ու հապուկ յարաբերութիւնները. միջին դարեան ու դրաքառեան մարդիկ, ինչպէս ո՛հ է ըսել, մեծ մասովն ալ՝ ասոնց հասկընալու և միջին դարն և՛ դրաքառն և՛ աշխարհաքառը, հասկընալով միայն և միայն այն աշխարհն ու դարը, որուն մէջ կապրէին, և միայն այն լեզուն, որ դրամ ու հանգիստ և ազդեցութիւն կը բերէր: Այլ դրամէն ու ազդեցութենէն արձանական և քերականական բաժին մըն ալ ելած է ժամանակին զպրոցներուն և վարժապետներուն հետ՝ անցեալ Մխիթարեաններուն ալ՝, իսկ հանգիստէն, մեծկակ բաժին մը ինկած է իրենց որդիներուն և թոռներուն այն մասին, որ աշխատելէն աւելի սիրած են

1. Ուզողը կըրմայ կարդալ Գաբրիէլ Պատկամեամի կեմսագրութեամ և Մսեր Մսերեամցի կաթողիկոսմերու պատմութեամ մէջ՝ Դամիէլի և Դաւիթի կաթողիկոսութեամ ատեմ և առաջմերմ ալ՝ ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիմ՝ վարդապետ հղած միջոցիմ Պոլիսի և Զմիւռնայիմ մէջ վարած հմարագիտութիւնմերը, զորս աւամդութիւնմ ալ աւելի պտոյտաւոր կը պատմէ:

2. Ի յտղաց (?) եմք՝ թէ Ղազէզ Արթիմ ամիրամ, միայն 1836-1837ի հայերէմ մեծ Բառզիրքիմ տպագրական ծախքիմ ի մպաստ լեցուցած կամ հոսեցուցած է Համդրիմ վամական ծոցը (Վեմետիկի վամքը) 1000ի (?) չափ ոսկի:

նստիլն ու հանգստիլն անշարժ տնարգիւն, որպէս զի չըսենք ուրիշ բան:

Գործիս մէջ, խելամառութեան կանոնին ներածին չափ, պարզուած և ցուցադրուած այդ հոխ անուններուն և դրուստանուններուն հետ իրենց՝ անոնց տէրերուն՝ հոխութիւնը, տղղեցութիւնը, ամիրայութիւնն և նահապետութիւնն ալ իբրեւ բոլորովին անհետացան 1865էն 1869ի վերջերը. ու այդ փառաւոր անցեալէն՝ 1870ին հաղիւ հեռաւոր փառքերու և փայլունքերու տոգոյն երանգ մը ստուերաբար կը ծածանէր նոր հորիզոնի մը նոր գոյներուն ետեւը, իբրեւ ցոյացում հակայ կոհակներուն մեծ ծովի մը, որ ծփացունելէ ետեւ իր վրայ փոթորիկներ, խաղաղականներ, հոխազնտցութիւններ ու ոսկեաւախա լաստեր՝ կը վարէ իր ուժասպառ հանդարտ և ցածուն ալիքը՝ առոյգ, զուարթ, այլ անձնակ ծովագերք մը երեկոյնական, շատ մասնատեալ, շատ խօսուն ու մարդախիտ և կարժ մանրախնդիր նրբութիւններով ստորաբաժանեալ ու խարսխեալ:

Յ. Գ. Մ.

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Սխալ	Ուղիղ	Երես	Տող
նախ, անցեալ	նախանցեալ	17	24
վլանեա	վլանկա	18	25
Եէնի գաթու	Եէնի գաբու	18	25
Եէնի գաթու	Եէնի գաբու	18	28
նոյն դարիներն	նոյն տարիներն	18	30
պանեուխտ	պանդուխտ	18	32
Քանրապատցի	Քահրապատցի	22	2
ճանոսենաւզ	ճանսուզեան	24	29
1823	1832	39	5
Հասգիւղցիներուն	Հասգիւղցիներուն	42	3
Ծմիւռնացի	Զմիւռնացի	42	7
լայնատ (մօտեցուր) արած	լայնատարած	43	10
լուսաւորութեան	լաւութեան	43	33
Քամանտոյի ի հետ	Քամանտոյի հետ	49	7
Ապուչէխ	Ապուչէխ	50	36
կը ժխտէր	կը ժտէր	55	25
շքեղաջան	շքեղազան	56	11

Հասցեքեմ մաս մը Սկիւտարի Ազատութեամբ
յաջողուած է

133 P.

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ե Ի

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԻՄԱՅԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815ԷԳ 1891

Յ. Գ. Մ.

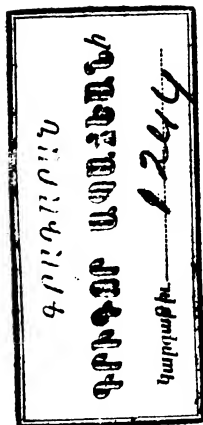

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՆԱՆ

աշտիա, Գուրշումյու խան քիւ 7

1907.

معارف نظارت جلیہ سنک ۱۲۱ نومبر ولی و فی ۲۲ نیشان
۳۲۲ تاریخ پختہ خستہ مہ سبہ طبع اول نمشد

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այս կենսագրական բանաքննութիւն Պուէտ
Խաչատուր Միտաքեանի վրայ՝ արդիւնք եր-
կարամի մօտուստ դիտողութեանց և հնա-
կրեկիտ բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է
միանգամ 1898ի թիւ 1—14 ՄԱՍԻՄներուն
մէջ: Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածնե-
րով և ինքնագիր կտորներով հոս վերստին
կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ
տաղինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ա-
պագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի
աւանդելու գիտումով՝ թէ՛ Պուէտին թէ՛ իր
ժամանակին վրայ:

Հ Ի Ն Օ Ր Ե Ր

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԳԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՅՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒՓԻՒՆ

Յառաջարան ճետութիւններ. — Գ. Խ. Միսափեանի ծնունդն եւ Գոռնոս դրուստանունը. — Նոյն ասենի Գոռնոսի իմաստուն Գասրիարֆն ու հայկաքան ոգին. — Գասրիարֆեանի ամիրայական վարչութիւնը. — Գասրիարֆեանն ու հռչակաւոր գրագէտները. — Վեմեսիկի յայնժամու ընդ Միսրիարֆեանները. — Ժամանակին պատմական-սոցալականական գնացքն եւ զուտ օտարապետական բանաստեղծութիւնը. — Գրիգոր Փէշիմալեանն ու Եգեկեան իբրեւ ֆերթողներ ժամանակին. — Երկիրին արհեստական վաճառական ու կրօնական վիճակը. — Միսափեանի կայսառ ու խստամբար մանկութիւնն եւ աշակերտութիւնը. — Իր շրջավայրին ներգործութիւններն իր վրայ. — Սկիւսար Եհնի-Մահալլի բաղն ու դպրոցն եւ եկեղեցին, միւս բաղն ու մեծառնները. — Երուսաղեմական Հոգեւունքը, անոր անցեալը, Տերոյնցի վրայ. — Միսափեանի ոգիւնկալութիւնը արթնութիւնն եւ բանաստեղծիկ բերուեմները. — Կաշակերտի Գ. Փէշիմալեանի. — Իր օտարը՝ վե՛ր ժամանակին օտարապետներ. — Իր Այրախաւաթը, ուխտագնացութիւնն յերուսաղեմ. — Ինքն Աս-

ուածասուր եպիսկոպոսի ինչ, Աղամի կերած պտուղն
Ասգասուր եպիսկոպոսի բերանը. — Միսաֆեան երե-
ւունքն էլ հիմզ տարեկան հասուն տարիքին մէջ, Պրու-
տարֆոս՝ բարոյական առաջնորդ իրեն. — Ինչ Միս-
թարեանց հետ. — Սկիւսարի ձեւարանին բացումը.
— Միսաֆեան էլ Խ. Պարսիզպան կը գծէին Տերոյեն-
ցի հետ, իրենց ծածկագործութիւններն էլ կոխ. —
Միսաֆեան կը ձգէ ձեւարանն էլ կը դասախօսէ ա-
ռանձին. — Իր զուարթամիտ էլ մտասուր բարձր. —
Վարագոյրին ցելումը. — Իր հօրը մանուշակ վրայ կը
մեկնանայ. — Գեորգ Միսիկեանիստէն իր յորդորելովը
կը հիմնէ Սկիւսարի ձեւարանին մէջ տպարան մը.
— Միսաֆեանի այն աստիճանն հետեւողները. — Իր
համբաւն ու հեղինակութիւնը. — 1848ին Պետրոս աղա
Խորասանճեան՝ կուզէ դրկել իր երկու որդիներն Մի-
սաֆեանի հետ ի Բարիդ. — Իր յայնժամու լեզուն էլ
գրական իմացական կարողութիւնը:

Ա.

«Յարգա՞նք կենդանիներուն
«Ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն» :
«ԹԻԿԻ»

Այո՛ «Յարգա՞նք կենդանիներուն և ճշմարտութիւն մեռածներուն» . սակայն նաև որչա՛փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատմել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անտես կողմերովն ալ բաւական խրթին , խրթնագո՛յն չըջաւայրի և ապաշնո՛րհ ժամանակի մը մէջ՝ մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու հետ՝ առընչութեան անթափանցելի միջնաբարներ , անբնական սրտնութիւններ , զորս կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյրին ներքեւէն , բաւական արիութիւն և հզօր դեր պէտք է գրողին :

Ասոր համար է որ երկար վարանումներէ ետեւ՝ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առնել այս կարգէ՛ դուրս և կարեւոր անձնաւորութեան վրայ քանի մը հանրական տեղեկութիւններ ու բանասիրական խորհրդածութիւններ :

Թէպէտ քաղաքակցաբար մօտէն դիտող ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմերուն՝ մանաւանդ իր իսկ անյարդար խոստովանութեանց ծակտիէն, սակայն, կը մտածենք՝ սր լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք իսկ, իբր անձ հոյակապ, դրած ըլլար խոստովանօրէն իր կենցաղին գլխաւոր պարագաներուն հետ՝ իր միտքին ու իմացական գործունէութեանց անպատրուակ պատմութիւնն ալ :

Այն ատեն աւելի ստոյգ վկայագրութեամբ պիտի կըրնայինք հաշտեցունել իր վարքին դէզ մը փոշոտ ներհակները, առանց ըլլալու Քսենոփոն կամ Պոզուէլ՝ սիտի կըրնայինք նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, թերեւս Սոկրատի մը կամ Ճոնսընի մը հոգիին յոլքը իր մարդկային ու երկնային կրկնակ կողմերովը : Իր հոգեբանութիւնը պիտի ուրուանար ընթերցողին միտքին մէջ՝ աւելի հաւաստի եզրերու և գոյներու վրայ, աւելի համոզումներով մը պիտի խրախուսուէին յիտիները, և մենէ շատերն ալ տկամայ չպիտի սպերտխտանային ալի մը մոռցուած անուններու, որ գոց և իմացապէս տնդողուն ատեն մը ողորմելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքինացան ու յաջողեցան գլել իրենց ժամանակակիցներն՝ հինէն դէպի նորին չէնքը ձգտելով յաղթ սիւններու պէս :

Որչափ գիտենք, գէթ գրելով ապրողներէն իսկ, դեռ ոչ ոք փորձեց անաչառու-

Թեամբ խմբագրել պատմութիւն մը . մէկը
չարիացաւ ժամանակին հրապարակել վերջին
ՅՈ-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած
մարդոց և իրերու նկարագիրը , որ մնացած
քանի մը ալեւորներու առկայք յիշատակու-
թեանց , ասդին անդին պահուած ձեռագիր
նամակներու և անտեսուած կարգ մը անտ-
րակներու մէջ կը պլպլան գօս պատրոյգնե-
րու լոյսին նման : Մինչեւ հիմայ երեցած
անձնագրութեանց մեծ մասն ալ շատ տեղ
կողմնական անպէտ երեւոյթներով պաճուճ-
եալ է : Աւին ոք իրենն յառաջ կը քշէ . հոն
երկրորդական գուարձակի բայց պիտակ ալ
պարագաներ անցած են էականներու տեղ .
հոս պզտիկ սեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ
բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած
են . վարժապետական ու հռետորական փոք-
րոգի մեծամասութիւն մը տիրած է իբր առ-
հասարակ իրերագով կամ իրերանախատ հը-
րապարակի մը վրայ , նոյն իսկ էական խն-
դիրներու վերաբերումով . ժամանակակից ի-
րերու շահով կա՛մ կիրքով կցորդ մարդիկ՝
ըստ անձնիւր զինչպիտութեան՝ կցկցած են
անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը ար-
ուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած
պատմական ձեւ : Ուր խնդիրը անձի պար-
մանք կը բերէ՝ հոն կիկերոն է գրողը , փոյթ
չէ թէ իմաստունները կը հազան և կոխով կը

• Ժպտի... : Ա՛յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին :

Ուստի՝ համառօտելու ատեն քանի մը ծանօթութիւններ Խ. Պ. Միսաքեանի գրեթէ սորած կծկտած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք, մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին բերումովն իսկ, հեռացունել մենէ թէ՛ կենսագիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր եռանդը : Անաչառ ու իրագէտ ընթերցող մըն ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն տեղ տեղ շեղած տեսնէ մեղ, թող հայի հաշտ աչօք՝ համարելով մեզ հոն իբր հատուցանող յապաղեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը անոր յիշատակին, որ իր բոլոր դառնութեամբ ա՛նոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան աւտեն և քաղցրանալու էր մահէն ետեւ ալ : Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրականութեանց մէջ, այլ աւելի բարեկամն ու սիրողը եղած ենք՝ իբրեւ ներհուն և անաչառ մանաւանդ լքուած բանօտէրի մը :

~~~~~

Խարբերդցի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝ Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Միսաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը : Մկրտութեան անունն է Խաչատուր, որուն 20 տարեկանին լծուեցաւ **Պօռէ** գրուատանունն :

իրքեւ ատենին միակ բանաստեղծի (*) : Ունեցած է երէց եղբայր մը Յովսէփ անուն , որ՝ ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիզ կը գտնուէր :

Ժամանակին Պոլիսի Պատրիարքն էր Ագրիանուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դարիս առջի կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի պատրիարքը , որ եռանդով աշխատեցաւ մանաւանդ Լուսաւորչական և Հռոմէական հայերուն աստուածաբանական միութեան և որուն ատեն Պոլիսի Հայ գրողները՝ կոյս ուժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի բարգաւաճումին : Նոյն ատենի խել մը ձեռագիրներն ու աստուածաբանական գրուածներն աչքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ վեներտիկի Միադարեան ճոխ հայկաբանութեան հանդէպ՝ Պոլիսի գրագէտներն առած էին արդէն այն վճիտ ու ոսկեդարեան ըսուած ուղղութիւնը , որ յաճախ ձախողաբար կը բեկբեկէր աստուածաբանական ու ամիրայական վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Պուէս անունը , որուն ոգիով չափ նախանձախնդիր էր ինք , մանաւանդ ծերութեան ատեն , ընծայած է իրեն Յակոբիկ ազա Մանուէլեան Ճեմարանի բացումին առիթով արտասանած ոտանաւորին պատեհութեամբ՝ հըրապարակով ըսելով Վատեր արդէն կը կոչուին վարժապետ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ կը գրես՝ արժանի ես Պուէս տիտղոսին , այսուհետեւ Պուէս պիտի մականուանենք բեզա :

հոգը վիճնական Մխիթարեաններն հասուցին քարձրագոյն աստիճանին քիչ մը ծայրայեղ ուղղափառութեամբ :

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր ամբարայական՝ հասած իր ամէնափայլ աստիճանին Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ ինքնակալին օրով : Գրականութեան երեւելի ներկայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջորջուէին և որոց հարկ էր մանաւանդ պատճառաբանեալ քերականութենէ մը զատ՝ աղէկ սերտած ըլլալ մեկնական, վիճական, աստուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ունէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յարկերուն տակ և բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եփիմեռօճական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով ստէպ կը փթթէին գաղափարներէ զուրկ յառակի մը վրայ :

Իբր հայկաբան և իտալագէտ՝ հռոմէական հին վարդապետներէն ու աշխարհականներէն զատ՝ անուն հանած էին, Նալեան սրբազանէն ու Պալաթի Գէորգ պատուելիէն ետքը՝ նոյն Պալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սարգիս Յովհաննէսեան գպիրները (*), Տ. Մելքոն, Տ. Մեսրոպ Արզրումցի, Յովհաննէս

(*) Որոնց առաջինն յունարէնէ մարգանուած և երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղագրական ձեռագիր երկեր ունին :

«Եղեկեան, Վանանդեցի Տ. Յովհան Ի Զմեռանա, Քրիզոր Փէշտիմալեան, Թադեոս վարժապետ, Ֆիզիքայ-Պողոս և ուրիշ գաւառացի ու պաշտօնի գրագէտներ: Ապլանդեան, Արամբարեան, Մեսրոպ Թաղիաթեան, Աեքորէ (Մինասիպեան), Յակոբ Շահան Զրպետ՝ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս վերջինն ապա Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝ իբրեւ դասասաց հայերէնի Գոլէժ տը Ֆրանսի մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց իր վերջին օրերը (*):

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կրնշողէին՝ Զամբեանէն ու Ինճիճեան Հ. Ղուկասէն ետքն՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Արսէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմիւղեանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ: Հանքական ուղղութիւնն էր պատմական աստուածաբանական՝ (մանաւանդ Զաքարիա Պատրիարքի տններոգութիւններէն ետեւ՝ Յովհաննէս ու Պօպոս Պատրիարքներուն գաւառած ժողովներուն առիթով), պատմականն աւանդապաշտ երկիւղածութեամբ անքննօրէն ընդունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նոր բախնդիր հայեցումներով ու գաղափարով ճարանութիւններով, յաճախ առիթ երկպառակութեանց. որոցմէ կը թուի թէ քիչ օ-

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բաճախէ հանդէսն 1851ին էջ 210—215.

գուտ չէին քաղեր կարգ մը փառասէր եպիսկոպոսներ, անհամբոյր արեղաններ և խանութներ վարժապետներ: Բանաստեղծութիւնն ալ, ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք էր սարասէին՝ լուրջ և կրօնախառն բանաստեղծութիւնն՝ ունէր նեղկակ տեղ մը այդ պատուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր ձեռնարհեստով, կամարակապ մթին ջարշիով զբաղող ու եղածէն գոհ ժողովուրդի մը մէջ. բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ խանդէ ներշնչումէ, զոր արեւմտեան մատենագրութեանց ու անկապ բարձրու հետ չփոււր գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով անցուցած է, վերջին տարիներս, մեր աշխարհաբառ գրականութեան մէջ:

Բագրատունիի ու Ջախջախեանի քանի մը առոյգ երգերը դեռ չէին հրատարակուած, և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազնիւ ներշնչութեանց հետամուտ հայկաբան ու գիները՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուածներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս հայկաբանութեան դիմաց: Մինչ եւրոպական բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ամէնէն հոգիացեալ ձեւերովը Գրիստոնեայ աշխարհին տեսլախառն զգացումները՝ հոս Պօլիս, հազիւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան մը իր անխառն տաղանդովն ու Եզեկեան ասիական և իտալական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին, նոյն Շնորհալիի նախակայծերուն մղու-
մովը՝ վառ տաղեր, ուր կը ցուան լեզուի և
ձեւի քան հանճարի խրոխտ նշոյլներ :

Երկիրին արհեստներն ու վաճառական և
սեղանաւորական գործառնութիւններն հի-
մակուան չափ բարգաւաճ չէին, այլ տեղացի
հայերուն ձեռքն էին սակայն, որ խապտ
համերաշխութեամբ և հլու գործակատարու-
թեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ
մը կը կատարէին զանոնք, առանց ունենալու
արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները, հե-
ռագիրը, շոգենաւն ու շոգեկառքը : Կրօնք
ոյժով էին, ճոխութիւն չառ, աղքատութիւն
ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առետեղ
բարեպաշտիկ զգացումներով : Ընտանեկան
կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ,
գութ՝ առատ ու անսեթեւեթ, սէր՝ օրէնքի
հաւասար զօրացած, անգիր կանոնապահու-
թիւն, մոլութիւն ձաղկեալ խստիւ և գրեթէ
միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ :

Բայց դառնա՞նք մեր մանուկին :

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկըզ-
բան անցուցած ըլլայ կրաւորապէս սպարտա-
կան կեանք մը խստամբեր. այս պարագան և
Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շուայ ճաշակին չգոյութեան տլ սխա-
ճառով :

չուշտ՝ որ նպաստեցին իր չարքաշ երկարակե-
ցութեան :

Իր հայրը, արհեստին մանրահմուտ մը,
տղայ հասակին յատուկ խնամով ընտելացուց
զինքն իրերու ուշո՛վ ուսումնասիրութեան :
Միտաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա նաեւ
իր մօր վրայ, որուն մասնաւոր գորովին ա-
ւարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած
անոր կրօնական երկիւղածութիւնը, որ տի-
րական նկարագիրն է հին Հայերուն :

Թաղային վարպետ-տունէ ետեւ՝ 8-10 տա-
րեկան հասակին կաշտկերտի կարդացող քա-
հանայի մը և կրունէ ամէնէն ամուլ մէթո-
տով՝ ուսում ըստածին ճաշակը : Բնութեամբ
անհանդարտ՝ այդ եռուն սուրիքին մէջ կանց-
նի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ նաեւ
գործով տղայական չարածրճիւթեանց, գոր-
մայրենի գործ լը իւրեւ միշտ անպատիժ կը
թողուր : Միտաքեան մանուկն իր սունին՝
ինչպէս իր թաղին ալ՝ քիչ մը երես ելածնե-
րէն էր :

Յաճախ թեւէն բռնած կառաջնորդէին
իրեն թաղին եւադարեան եկեղեցին և շա-
տիկ կը հագցունէին : Հոն՝ նոր տղաւորու-
թիւններ պատկառանք ներանձնական ու
հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել՝
կրօնական հին ձեւացութեանց տակ՝ մանու-
կին ուստոստուն հոգին :

Նաեւ պառաւական առասպելներ ու վրէկական զրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցաբանական աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն իր բնական յունախառն թաղին մէջ՝ կը սպրբաբէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգելու համար իր զուարթ միտքին խորը զուարճալի և ծիծաղելի տեսիլներու որդն ու դիցաբանական մարմաջի մը բունը, որոնց հասուն արդիւնքը շատ շռայլութեամբ ցանաժէ աօրս իր երկերուն մէջ:

Ասկէ՛ է նաեւ իր հայերէնասիրութեան զուգակիր իր հելլենասիրութիւնը, որ միշտ նշան է թռչուն և զուարթ տաղանդի:

Մանկական այս երազայից հանդերձանքով՝ երկոտասանամեայ կը մտնէ թաղին մեծ դպրոցը:

Այդ թաղը (Սկիւտար՝ Եէնի Մահալլէ) 16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական՝ ունէր այն ատեն զարգացեալ վիճակ մը. դպրոցն ու Երուսազէմական հին հոգեստունն՝ իբրեւ կեդրոն բազմահայ վաղեմի թաղի մը՝ կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն բարձր իմացական ոլորտի մը մէջ: Գաղթականին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավայրն էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդաբնակութեան մը, որուն ետքերն եկած յարած էին Յոյներն ալ: Սրբազործուած Ս. Կարա-

պետի մաշկեղէն անունով՝ Պոլիսի խստակրօն
քարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ
տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւա-
ռացի ժանաւանդ Մուշեցի աստուածապարարկ-
ներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարա-
պետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բե-
րելով իրենց աւիւնին հետ՝ աշխարհական
չէն-շող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն
գոյներով և խորոտ ձայներով ժապաւինուած :

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝
Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճա-
խած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտ
տուններու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդար-
ձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հին-
աւուրց սօսիներու նման կամրառնային՝ հոս
հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապա-
րանքներ՝ թաղանկա ըսուած, օթարան Փոքր
Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծա-
տուններու և ճարտարապետ սեղանաւոր ար-
հեստապետ ամիրաներու : Ասոնց ազնուապե-
տական ազդեցութեան և սիրուն ներքեւ
կապրէին նոյնպէս ցրիւ կարգ մը ընկիներ
ալ, պարզ ու գեղջաբարոյ մարդիկ, տիրա-
ցու, պարտիզպան, միջնորդ, եազմաճի,
գրաւգիր ևլն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր,
թուի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը : Սակայն բոլո-
րին ալ հեղինակաւոր կեդրոնն էր դարձեալ
Միսաքեանի նորանուն հին թաղն՝ իր աղամոզ

փողոցներով, պզտիկ ու մեծ չարաճճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և միջինդարեան եկեղեցիովը:

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար Երուսաղեմի հին Հոգեւորդան՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին: Այս Հոգեւորդան, որ 1838ին Սերվերեանի ու Պալեանի նպաստներովը վերածուեցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշի Ամրտողու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ուլնեցի Կարապետ Կաթողիկոսի ատենը⁽¹⁾, ուր կը թուի նաեւ թէ իմաստասիրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, Կոլոտ Յովհաննէս Վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Խարբերդցի Աբրահամեան Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետը⁽²⁾:

---

(1) Տես Երեւակ 1 Դեկտ. 1859.

(2) Այս բազմահմուտ անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հաննէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տիպ էջ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիտք կենդանեաց եւ օրինակաց. 1. Հատոր Աստուածաբանութիւն Սկզբօսի. 1. Հատոր Խորհուրդի եկեղեցւոյ. 1. Հատոր Լուսաւորութիւն. 2. Հատոր Անհառ այլաբանութեան. 2. Հատոր Պատմութիւն Ս. Քաղաքի. 2. Հատոր Խաթուրութիւն աշխարհի. 1. Հատոր Ձեռննշանագ կեանքի. 1 Հատոր Կիւրակիի Քարոզի նաեւ Կովիլիի փոքրիկ փայլական գործերուն մեծ մասը, զոր ամբողջապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթայակիր ու Կոլոա Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ Հոգեւորանոցն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնադրուած թեալ Երեւանենց Ակընցի Սեղբաստրոս սեղանաւորին։ Հոն կիջեւանէին նուիրակները, Երուսաղէմի վարդապետներն ու Պոլսեանակ պապաները, հո՛ն նաեւ ի դիպահոյ կը դնէին յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկնածուները։ Կա՛ր հոն ճոխագոյն մատենադարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ, վանքերէ փախստական մագաղաթներ. հոն նաեւ մեկուսացած էր անցեալ 19րդ դարէն Նալեան Յակոբ լեզուագէտ Պատրիարքը. և գրած էր իր Մեկնութիւն Նառեկի ու Բարոզգիրք անունով ճանչցուած ստուար ձեռագիր աստուածաբանութիւնը։ Պոլիսի Հայոց պզտիկ Սորպոնը, ուր մեր հին աստուածաբաններն ու փիլիսոփոս քերականները կաշխատէին ներսնոնքէն, սփռելով շրջաբնականերուն վրայ ուսումնասիրական շողեր։ Հոն՝ հետզհետէ քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համրած են Գրիգոր Յովհաննէս ու Աբրահամ պատրիարքները Պոլիսի։ Նոյն թաղին մէջ դարձեալ, որ ապա սնունդ պիտի տար Պետրոս Դուրեանի քանդ-մարմինին ու շանդ-հոգիին, հաստատած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց Թարգմանեց ապա Հ. Վրդանէս Վրդ. Ասկերեան, և ինչ. Խարբերգ հին ատեն ալ բեղմնաւոր կը Թուի։

Տէր Կարսպետեան Յովհաննէս (Չամուրճեան) մատենադիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսայի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւագի մը⁽¹⁾ ձեռքին տակ և ապա Արմաշի նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետեւ իր նախնական կրթութիւնը՝ Վանահայր Գրազոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկոտ և մոռտ բնաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթեւեկութեանց՝ վերջապէս եկած հաստատուած էր Պոլիսի մէջ՝ անշուք տարազով, այլ բաւական չքեղ իմացականով:

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Դուռը թարգմանի պաշտօնով, ապա մեծատուններուն դասախօսութեամբ, իմաստասիրական գիրքերու թարգմանութեամբ⁽²⁾, խորհրդականութեամբ, ուսումնապետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրատարակագրութեամբ և որպէս վարիչ (Leader) աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հուշակ հանեց ու հետզհետէ աճեցաւ ու նուազեցաւ 1830էն 1880՝ իբրեւ բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին թուր-

(1) Տե՛ս Երեւակ 1 Դեկտ. 1859:

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և Թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպեալ, մենք տեսած ու հաշուած ենք: Իցի՛ւ Տէրոյենց չլլար այնքան արագագիւր և ջանացած ըլլար իր բազմազան հմտութեանց հետ՝ տառնալ վայելագոյն ո՞՞ մը և դատողութիւն անխտրական:

քահայոց մէջ գրեթէ միակ տոկոսն ներկայացուցին ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը :

Կրսուի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուղութեան մը պատճառով ետքի տոտենները բաւական քաջքըշուեցաւ, հազիւ ՁՁ տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէտ էր՝ առանց գուրս ելած ըլլալու Բիւթանական շրջանակէն : Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր : Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միաքի ու ստոյիկեան համբերութեան տիպար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային տեսանը ⁽¹⁾ :

Այս սուգ արտուղի ակնարկներէն կը հասկըցուի՝ որ Միսաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեդրոնի մը մէջ . այդ իմացական ոլորտը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տախակութենէն և յարմար ապագային մարդուն միտումներուն . պատկառելի

---

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր ապա պարագաներու բերմամբ վերաճեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը : Այդ գործը դժբաղդաբար նկատուածէն տարբեր վիճակի մը դատապարտուեցաւ :

գէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրազբաղ աչքեր ու հասարակաց բանէն վերագոյն իմաստներու աղբիւր շրթունք՝ դարձուցած էին գուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու: Խելամտած էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա՛յ այդ զգօն մարդոց մէջ. հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել:

Այս շարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջագոյն աշակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգեւորական: Հայկաբանութեան (որ ատենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւլի կիցնայ իր հոգիին մէջ:

Չամչեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդաղատանքով՝ Ընդհանրականն ու Յաղերը: Ջերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, և Հոգեւորական մեկուսիներէն ու Վենետիկի Ղալաթական գրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-դաղափարները, որ ընդհանրապէս չեն գրուիր գիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական Խոնավութեամբ մը: Իր արթնութիւնն և կարգէ գուրու ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կրնան իր մեծերուն, որ օր օրի առաջ կը քչին զինքը: Ինք

ունեցած չէ սեպհական վարժապետ և շատ ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը շուտ ստացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն:

Միայն Տէրոյնցի առաջնորդելովը՝ կըրցած է ըմբռնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժամանակին հայկաբան ոգին, որ զուտ գրաբառեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենետիկի նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս կողմէ Պոլիսի դասական վարժապետներու գործերով:

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցընծակենցաղ յունաց դրացնութիւնը, Շնորհալիի և միւս տոհմային քերթողներու ներշնչումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր իր սիւտին մէջ, որ կը կրէր մինչեւ խոր ծեռութիւնն հուր մը բանաստեղծական: Կըսէր նաեւ՝ թէ Կարնեցի Շէքէրճեանն Գրիգոր անուն վարժապետէ մը առած էր բաւական հայերէն դաս. պատկառանքով կանուանէր այդ մարդը: Իր պատանեկան ուսումնակիցներուն մէջ կը յիշուին Պարտիզլլանեան խաչատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեան, Զորայեան Թէոդորոս, որոնց առաջինը քաջ թուազէտ մը եղաւ Բարիզի մէջ և առաջնորդ Պալեան եղբարց:

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խստաբարոյ փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

գոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետին քով՝ ընկերութեամբ Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (ապա Տէր Յովհաննէս)։ Հոն ալ հռչակաւոր վարժապետին միօրինակ դասերուն համընթեամբ կը հետեւէին երկու բանասէրները՝ ստանալու համար դասասացութեան իրաւունքը։

Խեղճ երիտասարդները տարուան մը մէջ հաղիւ տամնեւութիւն գրաբառ էջեր դարձուցած էին Ագոնց ճարտասանութենէն, այնքան ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները։ Բայց Միսաքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամուր (1), բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ոսկերերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռուէնի հատորները՝ գրաբառի այն պալատ յիշատակարանները, Չամչեանը, Դեասարոսը, ձեռագիր ու տպեալ հատրնտիր քերթուածներ ևլն։

Այնպիսի ատեն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, ածականներու կաղամբի ճոխութիւն, համեմուած աստուածաբանական պիտակ ձեւերով՝ բաւական էին բանաստեղծա-

---

(1) Անութին Ներքեւ, գրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Ծեւերուն մէջ՝ գիրքեր տետրակներ, - այսպէս յաճախ կերեւէր ինք զուրսը, կըսեն ժամանակակիցները։

կան դրոշմը տալու կարդ մը անլի գրուած ներու , զարմանալի էր երիտասարդ քերթողին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝ տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրահարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խտութիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կըրնան ազդել նոր միտքերու վրայ : Եթէ համեմատենք իր երիտասարդական ոտանաւորներն ուրիշ ժամանակակիցներու դրուածներուն հետ՝ պիտի տեսնենք որ՝ Եզեկեանէն զատ՝ անոնք ամէնէն աւելի յղկուած քերթուածներն են , ուր՝ գրաբառի պէս օրինական , լեզուի մը ներած չափով՝ համ , հոտ , իմաստ , քիչ շատ աւելն ալ կան : Հոն քննաբանն յայտնապէս կը տեսնէ՝ որ ինք իւր ընկերներուն ամէնէն յառաջամիտը գտնուած է օգտուելու համար Ե . Թոմաճանի Հոմերէն , Ռուէնի մէջ՝ Հելլէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւսթարգմանութիւններէն ու Հ . Արսէնի երիտասարդական երկերէն :

Մեղի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այրա-հաւաք ոտանաւոր մը , որը գրած է ի պատասխանի Վանանդեցիի որդիին ⁽¹⁾ Անայթ

---

(1) Գրիգոր Վանանդեցի ըսուած՝ Զմիւռնացի , որ քաջ գրաբառագէտ ու հելլենագէտ է եղեր , ու ատեն մը իր հօր , Տ . Յովհան Վանանդեցիի , փոխան Զմիւռնայի մէջ վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիշ-միշեանց Թախանձանքոմն և հոն Սէլամաըզի դպրոցը բա-

ազատաւոր մըրկալից ճամբորդութենէ ետքը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հռոդոս մնալով։ Արշիպեղագոսի պատմական գանգրիկ կզգիներուն և ատտիկեան իմաստասիրութեանց յիշատակն՝ առաջին անգամ ըլլալով կը դրոշմեն իրական տպաւորութիւններ իր տեսլասէր ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը նկարագրէր ծերութեան ատեն։

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղութեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական արարողութեանց, համըրելով նուիրական վայրերը, համըրուելով անոնցմէ և աջին ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը դառնայ Պոլիս։

Զգիտենք ինչ պարագաներով՝ իր թաղին քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բաւական ատեն սարկաւագութիւն կընէ Խ. Պարտիզպանեանի հետ և ուրար անգամ կառնէ։ Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ եռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև վարդապետութիւն. բայց եպիսկոպոսին խիստ բնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը կանհամոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորանէն։ Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ ոխ պահած էր Միսաքեան, այդ ոխը կառնուի օր մը զուարճալի դիպուածով. Սրբազանը քարոզ պիտի տար հետաքրքրական նիւթի մը

վրայ — թէ ի՛նչ էր Ադամի ճաշակած պտուղը։ Սովորութիւն ունէր համեմել քարոզը չափազանցեալ շարժուածներով և ահաբեկել միամիտ ունկնդիրները գաւազանաճօճ բացազանչութիւններով, որ շատ ալ կը խրտչէին իրմէն⁽¹⁾։ Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն օրը վեր չառնելու սուազ խորանին կանթեղը, եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը կանգնած՝ կը սկսի բացազանչել ու պատանախանել թէ ի՛նչ էր Ադամայ կերած պտուղը.

— Խնձոր — ո՛չ — ընկո՞յզ — ո՛չ — նո՛ւռ — ո՛չ — խալո՞ղ — ո՛չ. հապա ի՛նչ էր և յանկարծ շեշտակի վեր առնելով գաւազանը՝ կը զայնէ կանթեղին, որ նոյն հետայն կը դառնայ և զգեստաւորեալ Ասվաստուր⁽²⁾ եպիսկոպոսն ալ ի բերան կօծուի ձէթով վերէն վար։ Ադամական պտուղին խնդիրն այսպէս, ըստ ուման, դարձեալ անլոյծ կը մնայ, բայց վրէժը Միսաքէանին՝ որ դասը կեցած էր Պարտիզպանեանի հետ՝ կը լուծուի։ Ինք իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ մանրամասնալ մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը։

Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն տիրած էր Հայերէնին ու առած Իտալականին

(1) Այս եպիսկոպոսն առաջ Փիլիֆանի է եղեր՝ անուանի յանդնադործ մը, որ ապա սրբակրօն անձնաւորութիւն մը դարձեր է։

(2) Իր իսկ արտասանութեամբը։

տարրերը, որ այն ատեն կը բռնէր արդեան Ծրանսերէնի տեղը:

Ոտանաւոր գրելուն համար բանաստեղծի համբաւը տուած էր իրեն ազատ մուտք հարուստ բանասէրներու տունները, և իր համով կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն մը, հակառակ ժամանակին ամիրայական խրատութեանց: Մէկ կողմէն կը դասախօսէր, միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր, և սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիտ հայկաբաններուն ամուլ մէթոտին վրայ, և հեղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կաքացէր անձայն՝ օր մը աւելի աւելի ազդու ձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ տգիտութիւնները: Իր ըսածին նայելով՝ ինք եղած է առաջին անգամ բողոքողն Յոհան Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճարճատուն ոճին դէմ, և յաջողած է՝ ազդեցիկ շրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուածաշունչի, Եզնիկի, Ոսկեբերանի պա՛րզ ու գիտնական՝ ոճին, որով գրած է ինք նոյն ատենները տպագրուած Տէրոյենցի Ընթացք Հայերէն դպրութեան անունով քերականութեան կոկիկ ու կորովի յառաջաբանը⁽¹⁾:

---

(1) Այս քերականութիւնը, որ տպագրուած է Պոլիս 1838ին, հանած է իր ժամանակին մեծ աւուր, որուն հիմնադիրին վրայ ձեւած է, կըսէր յօրինողը, Հ. Արսէն Բագրատունին՝ իր ի պէս զարգացեշոցին առաջին մասը:

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգա-
ւոր (և միշտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ու-
ղերձներ, որոնց գլխաւորն է Աղաւնի Ստե-
փանոս Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը :

Պատմական գիրքերու մէջ իր սամենասի-
րելին եղած էր Պլուտարքոսի Զուգակշիռնե-
րը, զոր կը կարդար մանրադէտ հիացումով
գիշերային լուսութեանց սլահակերութեամբ՝
անհաղորդ անեցիներուն զբօսանքին : Դեմոս-
թենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի սլատ-
կերները՝ սկսած էին զուարթէն լուրջին ան-
ցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլ-
ուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէր
ազդողագոյն գաղափարներու ոլորտ մը . հոն
իր ընտելական կիրքերն ամօթահար կը յան-
դիմանէին իր սուջեւ, հոն միւս ա՛յլ մը կը
սկսէր անոր ներսը . ստամբակը յանխուռնը
տեղի կուտար համողումով ստրջացող մար-
դուն, և կը վերջոտներ ուժգին երիտասար-
դութիւնն ու կը սկսէր բո՛ւն մարդը . իմաս-
տասէ՛ր մարգը : Վերջերն անդրադառնալով կը
կրկնէր յաճախ «Շատ բան կը պարտիմ Պլու-
տարքոսի . ա՛ն կրթեց զիս . ունէի՛ ամեհի
կիրքեր, ա՛ն զսպեց, անո՛վ մարդ եղայ» :
Դժուար ալ չէ մատենագէտի մը երեւակայեղ՝
որ քերոնացի ստոյիկնան բարոյախօսին ծանր
ու ջինջ պատկերներն ու խաթուն կշռութիւն-
ներն ի՛նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

նէին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ զի բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգիի՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ :

Իր բանաստեղծական ազատամտութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու փիլիսոփայական կազմին, շա՛տ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու գրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութիւնէն ետք՝ ա՛լ կարդալն իմաստասիրելն ու սիրելն ալ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդացունել երկիրպագել և տուն տնոյ լոյսը հանգուշն պահպանողականութեամբ :

Ինք ազա՛հ հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չտիտղանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը ոխրաստղատակէր. և սկսած էր յաճախել Սեդրոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Ագրիական ասիուներէն շարժէ շարժի կը հասցունէր Պոլսոյ բանասէրներուն իր կարմրիկ ու խատուովի ապրանքները : Հոն Հ. Արսէնի, Հ. Գէորգ Հիւրմիզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօդտուէր անոնց տեսակցութենէն . հետամուտ կըլլար ամէն նոր տպագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն : Միայն Հիւրմիզի Ենիականին հա՛մար 10 անգամ Ղալաթիա իջած է Ենիի գիւղէն, և այն ատեն դեռ չի կար Շիր-

Քէշի-Խայրէն: 1838ի վերջերն հանդիսառութեամբ կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը, ու ինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն: Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի հին Տնօրէն-Խմբագրապետը, Տքթ. Բարունակ պէյ, Տքթ. Ստեփան փաշա Արսլանեան, որ հին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը համարուին իբրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի: Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն ատեն՝ Տէրոյենց պատուելին իբրեւ ամէնէն հասածն ու լեզուագէտն իր ժամանակին:

Խ. Պարտիզպանեանի դեգ ու յամառ քնաւորութիւնն և Միսաքեանի նստուող ոգին՝ լծորդուած իրարու տեսակ մը արուեստակցական ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝ պատճառ կըլլան հոն շատ անգամ քննադատելու ուսումնապետին դիրքը, և կռուելու անոր հետ ի դէպս և յանդէպս, մանաւանդ երբ Մ. Քարէլի Խտալացի ճարտարապետին ևւրուպական ծրագիրին կընդդիմանան ուսումնապետն ու իր պաշտպանները: Ժամանակակիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վերագրէ մեծի պղտիկի այս կռիւլ՝ նախանձի և Միսաքեանի ու Պարտիզպանեանի անհանդարտ ոգիներուն, որ իրենց կողմ որսալով յառաջադէմ աշակերտներէն մաս մը և գրգռելով ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկաբարներհակ քանի մը դժգոհ մեծատունները՝

սկիզբ մը տուլիս ժամանակին էմնաֆի ու ա-
միրայի ծանօթ կռիւներուն : Հաւաստեալ չենք
կրնար ընել ճիշդ դատաստան մը՝ թէ ո՞ր
կողմն և ի՞նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բող-
բոջեալ և ապա ծառայեալ հակառակութեանց
մէջ , սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ
լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը . . . . .

Այդ պոռոտ կռիւներուն պատճառով՝ դեռ
նոր փայլ առած Ճեմարանը կը խառնակի ,
աշակերտներն ու ծնողք կը վրդովին . կը
հրաժարին երկու պաշտօնակից Սկիւտարցիները ,
և Պրուսացին Տէրոյնց ինք միայնակ
առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շա-
րունակէ բաւական ատեն ալ , մինչեւ որ բա-
ցումէն իբր Ձ տարի ետքը կը փակուի :

Այդ միջոցին է որ Միսաքեան կը սկսի
առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորնե-
րու տունները . ծանօթանալով սեղանաւոր Խո-
րասանճեան Պետրոս աղայի՝ իր վրայ կառնէ
անոր երկու զաւակներուն դաստիարակու-
թեան գործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Եէ-
նի Մահալլէ յատկապէս բռնուած տունի մը
մէջ :

Մինչեւ 1845 պատանեկան ու երիտասար-
դական ուստոստուն յեղուածներէ ետեւ՝ ա՛լ
չինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն
նկարագիր մը , բաւական տարբեր ժամանա-
կին դուսպ և այլամերժ բարքերէն ու շատ

ալ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորութեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ քննաքանին եւրոպական ինքնութիւնը: Իր այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարտուցիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց. մեր հին հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը, վասն զի Միսաքեան սպրիկ ալ կը հագուէր, ողո՛րկ, քիչ մըն ալ փետեւետեալ: Այն ատեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փողկապ ու արդկեալ շապիկ, և ինք բացառիկ հետեւող էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու կծանող կատակաբան, որով միշտ դատաւիտող անվետուրներու և ինք փետրաւոր դատաւիտեալ:

Լսած ենք իր հին աշակերտներէն յԱնգղիա՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնականապէս բացատրելու ուղելով Այսօր Անճառի

«Եւ Վարագոյր հին օրինին»

«Վերոսոյ ի վայր պատուէին»

տողերը՝ քաշելով կը պատուէ դասարանին պատուհանի հինցած վարագոյրը. հիններն անշուշտ զայրանալու էին այս ակնարկեալ ցելումին վերայ, որ ի թշնամանս էր իրենց:

Կըսեն թէ նոյն միջոցներն ալ հայրը մեռնելով՝ մահուն այս պաղ նախուջոյնը ուժգնապէս սառեցուցած է իր կրակ սիրտը, մահաւանդ երբ իր սիրական մայրը՝ հպատակելով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուսնանայ, որուն վրայ երիտա-
սարդը կը գծումնի ու կը բաժնուի իր ծնող-
յարկէն :

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը
կուտայ բոլորովին բանասիրութեան . այս պա-
րագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան
կազմածին վրայ և եղած է դիւսաւոր պատ-
ճառն իր մենասիրութեան ու դժնէարարոյու-
թեան :

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մա-
տենամուղ մը կը դառնայ : Կրկնի հաւաքել
Աբգար Եւդոկիացիէն մինչեւ իր ժամանակը
տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագլիծ ձե-
ռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ ⁽¹⁾ :
Մտերմանալով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէն-
տիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ ար-
հեստն և հետեւիլ տպագրիչութեան :

Հայ հին Տիւտոն ⁽²⁾ կը հաւանի իր բարե-
կամին յորդորին , և քանի մը հարուստներու
խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Սկիւտարի
Ճեմարանին մէջ համանուն տպարանը , որ՝
Օրթագլղի Արապեանէն ետեւ՝ քառորդ դա-
րու մէջ հանեց մեծ համբաւ , իր կարկուտ
յստակ գիրերովն և մաքրիկ տպագրութեամբը :

Այսպէս՝ հետզհետէ դասախօսական ըա-

⁽¹⁾ Այս ժառանգոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ի Եէնի-
Մահալլէի մեծ հրդեհին :

⁽²⁾ Ֆիրմէն Տիւտոյ, նշանուոր տպագրիչ ի Փարիզ :

նասիրական ու արուեստական ազատ զբաղումներ՝ կը շինեն իրեն մինչեւ 1848 յիսուսն անուն մը։ Եւ ա՛լ կըսկսի ինք ալ իր կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետեւողները։

Միսաքեանի՝ այն ատենուան հետեւողներուն մէջ՝ իր նուրբ դատողականին և ոյժով հայերէնին բովանդակ կնիքն առած կը թուի գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ մինչև ետքն որդիաբար կը յարգէր զինքը, և հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւարկութեամբ ձեռնտու կըլլար իրեն։

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ամէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս. ինք իսկ զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանի ուղղած տաղն՝ սկսեալ

Զգլխիմ յառաջմե յաջողութեամբքս, Թա՛ղե . . . .

Եւ տեղի կուտար տակաւ հպարտութեան մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մարդախոյս ծերութեանը մէջ։ Պոլիսի մէջ այն ատեն ամէն տաղ Պուէտին րաբունական յըղկումներուն կը կարօտէր, և ինք ժամանակին միօրինակ նիւթերուն կըզգեցունէր հոգի ու երկներանգութիւն։

Եթէ՝ այդ ընթացքով շարունակէր Պոլիսի մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձր պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւնաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարչնեղ գրիչը . աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ ծանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր և Վենետիկցիներուն իսկ նախանձը զայրոյթի տանելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պիտի կըրնար հասցունել . թերեւս ամուսնանալով ալ՝ աւելի երկիւղած ու խազազասէր տրամ սկիզբներու նուիրէր իր փաստաբանութիւնները , բայց հայական նմանող գրականութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Քալուրը , ո՛չ Սոփիան (ձեռագիր) , ո՛չ 1858-60ի բանաքննականները , թերեւս ո՛չ ալ այն քսնի մը պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեսրոպեան տաղերը , որ դեռ ձեռագիր կը մնան իր բուն աշակերտներուն անհոգութեամբ պատճառով :

1848ին՝ Պետրոս Աղա Պապանճեան կորոյէ Փարիզ զրկել իր երկու որդիները (Թովմաս և Միքայէլ) . Միսաքեանի կառաջարկէն ուղեկցիլ անոնց լիազօր հսկողի պաշտօնով : Կը գրուի պայմանագրութիւնն և կըստորագրուի Պետրոսիկ աղային կողմէն , հաստատութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին : Իրենց հետ կը մեկնի նաեւ Կ . Ս . Իւթիւճեան , որուն կը համակրէր Միսաքեան իբրեւ յաջողագոյնի և հայագէտի ձեմարանի աշակերտներուն մէջ :

Մեր երիտասարդ Պուէտին մտաւոր վի-

ճակը սահմանափակուած էր ցայս վայր՝ գրեթէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանութեան և Պոլսական գաղտփառներու ճարակումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոյնեյ կարդացողը մատո՛ւլ կը ցույնէին իբրեւ անհաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարուած էին Հիւրմիւզի Ենեականն ու Անախարատայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթոպրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբրանգիւտ նորահաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու :

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմական ու դիցարանական հիւթեղ պաշար՝ հանգերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսականովն և Պոլսոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականովը : Բաշ ուսումնասիրած էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, արթուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ գիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրամախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ տգէտ նորութիւններէ, վայելչամիտութեամբն հանդերձ միշտ դիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերեւի Սերվիլէն էֆ.ի Մանկաստանքենէն, որուն աշխարհագրաւն ինք սրբագրած է : Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բաւա-

կանապէս ալ փորձառու եղած կեանքի ներ-
հակներուն դժնդակներուն և անակնկալնե-
րուն՝ ա'լ ջերմապէս յարելու համար իմաս-
տասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն ան-
կարօտ մտերիմին, որ իր Յէ տարիի պան-
դըխտութեան միակ սիւտին և ընտանեակը
պիտի ըլլար Ֆրանսայի ոստանին մէջ :

Այսչափ ինչ կրնանք ստուգութեամբ գիրի
առնել երիտասարդ Միսաքեանի կենցաղին
առաջին երրորդին վրայ. երկրորդն (իբրեւ
քառորդ մը դար) անցուցած է Փարիզ և վեր-
ջինը՝ ծերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար :

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միսսֆեանի բաժանումը Պոլիսէն եւ ուղեւորութիւն դէպ ի Բաքեյոն Արեւմուտի. — Անայիս մարդն ի Փարիզ նման ժընկւի փիլիսոփային. — Զինքն հոգեգրելու դժուարութիւնը, իր Սոփիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշից ժողովը. — 1848ին Փարիզը, Միսսֆեան հոն յրագիր մը հրատարակելու գաղափարով. — Հայր Աստուծոյ Բագրատունիի նամակը. — Ճաշակներ Հ. Աստուծոյ եւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի հոմերական բարգմանութիւններէն. — Միսսֆեանի նախանձոններն ու չարախօսները. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարը. — Եպիֆանիոյս ի Վոսփոր և Կուրաց դաստիարակութիւն. — Իւրիւնեան 1851ին կը դառնայ Պոլիս եւ կը հիմնէ Մասիսը. — Անոր սկզբնական յաջողութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միսսֆեանի յօդուածները 1858-1861. — Բանաճառական ակնարկ մը անոնց վրայ. — Ճաշակներ Դեմոկրետեայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնութիւններէն և ոտանաւորներէն. — Գ. Աղաքունին գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Պոլիսի գործերը ու անձերը. — Լուսամիտները վերաբերումով Միսսֆեանի, որ կը լինի եւ կ'ըլլայ Բրէքարածէօն լուսանկարի. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի նամակը. — Անոր եւ Միսսֆեանի ոճերը. — 1861էն 1875 Միսսֆեան Եմպեղոկոյ յեռնաւ. — Իր քննադատութիւններն եւ Փարիզցիք առ ինքն. — Միսսֆեան Պոլիս գալու վրայ :

Բ.

Նրեսուն երեք տարեկան էր Մխաբեան 1848ին՝ երբ կը բաժնուէր իրեն ծնունդէ անունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական ստահակութեանց և յախուռն գործունէութեանց, այսպէս յանկարծ դուրս նետուելով արեւելեան վառ այլ անձուկ հորիզոնի մը և անձկագոյն գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձեռքնտուութեամբ հարուստ և բանասէր սեղանաւորի մը։ Շիտակը բեղուն բաղդ մըն էր աս իրեն համար. արեւմուտքի Բարեւոնն՝ անցեալ դարէն ի վեր քանի մը հնգեակ Հայու երես հազիւ տեսած էր ցայն վայր. Պոլիսէն ալ դրեթէ առաջին անգամն էր որ խումբ մը մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կելնէին՝ խառնվեճիութենէ, ակնավաճառութենէ տարբեր ուսումնասիրութեանց համար, և պիտի յաջողէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ ետքերն հասնողներէն ալ աւելի, վաճառ գի տեսակ մը իրերադէտ համերաշխութեամբ գերծ պիտի կրնային մնալ այն կարգ մը արտուղի ուսումնասիրութիւններէն՝ լուսատիպ ու արուեստահար հաճոյքի բոցերէն, որ կը չէզոքացունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պանդուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին

ախտաշարժ գեղգեկութիւն և ծաղրող գիտաստութիւն մը :

Միսաքեանի հետն էին Խորասանճեան երկու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Իւթիւճեան, որ վաճառականութիւն պիտի սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգնելով Խորասանճեան հարազատներուն Հայերէնին : Թանէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտէնք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղան ապա :

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դժուար է մեղի համար այսքան հեռուն մանր նկարագրել Փարիզի սէս քաղաքի մը մէջ այս աճայիպ⁽¹⁾ մարդուն քսան և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը : Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քաղենք ժամանակակից անձերէն ու գիրերէն, բայց գրեթէ ի զուր :

Միսաքեան թուի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիրքերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչեւ որ տարիներ ետքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան ալ հասնելով՝ մտերմական հայ

(¹) Այսպէս կանուանէին զինքն այն ատենուան Ուսումնական Խորհուրդին անդամները :

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն բաւական
ատեն :

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ .
Խորասանձեան էֆէնտի՝ նմանեցուց օր մը մեզի
այդ Փարիզի կեանքը Պուէտին , բաւական
ճիշդ համեմատութեամբ , ժընէվցի մեծ գլուխ
փիլիսոփային կեանքին , որ արտակարգ գիծե-
րու մէջ ապրած է արդարեւ մեր Պուէտէն
զուգահեռաբար : Իր ներքին կենցաղին վրայ
հո՛ն Փարիզի մէջ , սակայն . հանրաբար ծան-
րացած կը նկատենք Թաքուն քող մը , զի
ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են
մեծ մասամբ այն Թանձր քողին՝ հողին՝ տակ ,
որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ
կը գաղի ու կը հալի շա՛տ բան :

Ահա այս պատճառով չալիտի կըրնանք նշա-
նակել ճշդիւ՝ Թէ համաշխարհական այդ ոս-
տանին ո՛ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ իմաս-
տասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն և
անցքերուն , իր ասիական միտքին ու վար-
քին վրայ ի՞նչպիսի յեզումներ կուտային ա-
նոնք , իր հին նախըմբռնումներէն որո՞նք և
ի՞նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային , իր
ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՞նչ
կշիռ կառնէր . վերջապէս հին մարդն ի՞նչպէս
կը դառնար կըլլար նոր մարդ , եւրոպացի :

Հոգեբանական այս ուսումնասիրութիւնն
ալ՝ որ ամէնէն մասնագիտականն էր մեզի

համար, պիտի կրնայինք, գէթ անդրադարձաբար, ձեւել՝ եթէ մանրամասնաբար ուսումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադրած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տրպեալ: Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսուհի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիսներու մէջ շարք մը բանաքննականներ կուտան մեզի գաղափար մը այդ քսան և հինգ տարուան գործունէութեան վրայ: Ասոնցմէ զատ՝ ձգած է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ շեղջեր, որոնք գրած է Փարիզի մէջ իր պարապոյ ժամանակները, և կերելի թէ կը պատրաստէր իր տնօրինութեամբն հրատարակելի հանդէսի մը համար:

Վէպեր, թարգմանութիւններ, ճաշակներ, տաղեր ընտիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սովիան ու Կաղ Սատանաներն և Հայկանուշից ժողովը խմբագրուած են Եպիմենիդէսի կողմ ոճովը: Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի արդ.՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի կից քարուկիր թանգարանը:

Իր ուսանող Զուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ Ֆրանսական այդ գաղափարակոծ ուստանը կը յուզուէր մեծ խնդիրնե-

բով. Լամբնէ, Րուսայէ Բոլար, Վիքթոր-Բու-
զէն, Օ. Բճնդ, Կիւղոյ՝ հիններէն, և Լամարգին
ու Վիկթոր Հիւկոյ նորերէն՝ իրենց պատմա-
կան գիտնական ու բանաստեղծական երկե-
րովն և արարքներովը կը փայլէին Լուի Ծի-
լիւի կառավարութեան շուրջը :

Հայերուն համար մանուսանդ՝ շատ կոյս
հրապոյրներ կընծայէր ակադեմական մեծ քա-
ղաքը, որ դեռ չէր առած տեւտոնեան վեր-
ջին կապարէ դասը. զեղուն թաթաղուն պերճ
և խրոխտ շքեղութեամբ և ազնուական հա-
մարձակութեամբ :

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջու-
նէ իր ուղեկիցներովն, հանդարտ զուարթու-
թեամբ, մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը դե-
տեղէ իր ճանապարհի գոյքն ոչ այնքան նշա-
նակելի փողոցի մը իններորդ յարկին մէկ խոր-
շը, (կարծեմ Րուսայէ Բոլլարի բնական թաղը) :

Ո՛չ Ֆրանսացիներուն իմացական ու նիւ-
թական անբաղդատելի վիճակը, ո՛չ ալ իր
հանգիստ ու արգոյ դիրքը՝ չեն դադրեցու-
ներ Միսաքեանն իր համազգիներուն վրայ
մտածելէ, իր կարիքին հաւասար անո՞նց ալ
օգնելէ և այս գիտումով իր Պոլսոյ ծանօթ-
ներուն հետ թղթակցելէ : Զետեղելէ ետեւ
իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատ-
շաճ կրթարանը՝ կըսկսի մէկ կողմէն դօրա-
ցունել իր Ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

բիզի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատ-
րաստութիւն տեսնել :

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը
հրատարակութեան համար թղթակցութեան
կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ի հետ, որ կը
խոստանայ իր կողմէն 500 դրուշ և ծանօթ-
ներէ ու բանասէրներէ 15000 դրուշ հանգա-
նակել :

Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ն՝ այս ձեռնարկին
պէսք եղածին պէս չկըրնալ նուազանից ուն
խաւոր պատճառ կը դուրսնէ՝ իր նամակներուն
մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն
և աշխարհականներուն մէջ տիրող հակառա-
կութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իբրեւ
պարզ վաճառականներու նայելու հին ունա-
կութիւնն ամիրայական և հրաժարեալ Մատ-
թէոս Պատրիարքին աններող ոգին, որ կու-
սակից առնելով իրեն Միջագիւղի ակնական
աղաները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ : Ասոր
համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակե-
լու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն
ատեն ալ գրիչ բռնողներուն միտքը գիշեր
ցերեկ շատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր) :
Եւ Միսաքեան՝ ուրիշ պատեհութեան մը
յուսով՝ կըսկըսի իր բանասիրական աշխա-
տութեանց :

Որչափ որ ալ ջերմեւանդն բանասէր՝
չենք կարծեր որ երևատաւարդն Միսաքեան

ժողովրդի շատէ բռնուած չըլլայ Ֆրանսայի աշխարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեցկութեանց ու արուեստական հրապոյրներուն, որ Պուլլըվառ տէ-դ-Իթալիէնի պէս պողոտաներէն մինչև շուրջանակի արուարձանները կը տիրապետեն եւրոպական մեծ վայելչութեամբ, մանաւանդ այն ատեններն որ գեռ իր կատարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայտար անհանդարտն ու գեղադէշ Ֆրանսա, թուի նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական հոգեւոր-ճայութիւններ ըրած՝ եթէ ստոյգ են նոյն ժամանակն իր նախանձորդներուն և անտիպան սաներուն գրածներն իրեն վերաբերումով։ Այլ իբրև գրագէտ ու գեղագէտ՝ իր տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն և բանաստեղծութիւնը։

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոցները Հ. Արսէն Բագրատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով Իլիականի առաջին՝ գլուխը՝ Միսաքեանի փափագին համեմատ կը զրկէ անոր օրինակ մը ինքնագիր նամակով, որուն պատճէնն է. —

Արսէն վարդապետ Բագրատունի, Պարոնիդ Խաչկանդ Միսաքեան խնդալ։ Ոչ կարացեալ ղլանալ զբանաւոր ըղձումն մտերմութեանդ, կատարեմ աւառիկ՝ առաքելով զսկիզբն Իլիականին Հոմերի, տողս քառասուն և ինն, որչափ և ի հելլէն բնագրին են

ցաքի վայր և որչափ ի պէտադ կարեւոր թուի ինձ: Փորձ եւթ հաւարեսցի այդ, և փորձ՝ տակաւին ամկատար ըստ իս: (1)

Ձի որովհետեւ այս ազգի տաղաչափութեանս աչ յոյժ բազում և խիստ են կապանք, աւելի իմն ընդարձակ և համարձակ է կատարմանն ասպարէզ. յօրոյ և ի գլուխն ժամանել կարի դժուարին է: Որպէս զխորդ ինչ և է, բարեկամութեան շնորհեցաւ՝ բարոյ իմիք ակնկալութեամբ:

Որպէս և ի բերան ի բերան զբուցատե-

---

(1) Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հետեւեալները.

ՀՈՄԵՐԻ ԻԼԻԱԿԱՆԻՆ.

Ե Ր Գ Ա.

— Ըզբէնն երգեա, գի'ցուհի, զպելիսածինն Աքիլլիսեայ Ձկորուսիչ, բիւրուց ցաւոցն աքայեցւոյն ազնաւորեր, Որ զգիւցազանց ի դժոխս արի անձինս նեպեաց բազումս Եւ գէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց առ հասարակ. Եւ կամացն Արամազդայ խորհուրդ ի գլուխ գայր ելանէր Յօրմէհետէ միանգամ ի վէզ եկեալ երկփեղկեցան Ատրիգէս արանց արքայ և Աքիլլէս աստուածազարմ.— Իսկ արգ օ՝ ըզգոսա ի գից արկ ընդմիմեանս հեռի'ւ ի մարտ. Լեւոմայ նետը Որմըզդեան, որ բարկացեալ ընդ Սագաւորն Ախտ ի զօրն եււացոյց ծանր, և ժողովուրդք սատակէին, Ձի Ագրիաէս զՔրիսէսն անարգեալ բուրմ արհամարհեաց: Որ եկըն սա նհաս յերագածեւ նաւս աքայեանց ի գրտաբն գերեզարձ ամբաւ բերեալ գին փըրկանակ:

ԹԻԳՔ. Հ. Ա. Կ. Բ.

ցածք, երբեք չմարթ են լինել մթութիւնքն
յընտիր քերթածս։ Ա. յանսովոր ոճոյ ճար-
տարարուեստ իմաստից քերթողին. զի ոչ
եթէ այնպէս դիւրիմաց իցէ Պինդարոս որպէս
Որատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս։
Բ. ի կարօտութենէ դիցաբանական, փիլիսո-
փայական և պատմական տեղեկութեանց։ Գ.
յանհմտութենէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քե-
րական մասին։ Թարգմանիչ ոք երկրորդ
մթութեանն գտանէ հնարս պարզութեան՝
համառօտ մեկնութեամբք. իսկ առաջնոյն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐԺ Ա.

Աստուածունի՛, երգես զՊելեան Աքիլլեայ
Ջաղեսաբերն Աքայեցւոց քէն զըմեայ,
Որ զդիցազանց քաջաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարմետս ի խոր իշոյց տարածամ.
Ըզդիակունըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Գո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց գիշախանձ.

Եւ կատարէր Որմըզդականն վըճիռ,
Յորմէհետէ ծանրացասունն ի զըրգիռ
Պառակտեցան իշխանն արեաց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլլէս։
Ո՞ ի դից հեռ էարկ և կռիւ ի նոսա . . .

Ի Լետովայ ծընեալ զաւակըն Դիայ,
Մա զախտըն ծանր առ ի բանակ անդր ընկէց,
էարկ տապաստ մեռելակոյտ ամբօս մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի՞ զբահանայն արհամարհեաց նա զԳրիսէս . . .

Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

հարորդին՝ չգիտեմ որպէ՛ս, առանց պապա-
լեւոյ զոճ քերթողին, և զազգային քերթո-
ղական լեզուն անաւագելոյ: Եւ իցէ՞ ինչ
օրէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամենե-
ցուն լինելոյ . . . :

Իսկ երկոցուն դոցա ի մի վայր հասելոց՝
հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն. եւ իցէ՞
ինչ այդ թարգմանչի մեղ . . .

Զքնական պարզութիւնն Հոմերոսի, հան-
դերձ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին տե-
սանէ մտացի բանասէրն կենդանագրեալ ի հա-
րազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անպա-
ճոյճ ոճոյ վաղեմի ժամանակին: Իսկ ըստ նիւ-
թոյն, օրինակ իմն, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն
ունի միեւնոյն Վիրգիլիոս յենէականին կամ
ի Մշակականսն և ի Հովուերգութիւնսն:

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քեր-
թածոց և նոցին թարգմանութեանց:

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտա-
ւորիդ:

Ողջ լեր

Ի Բիւրիա, ՌՄՂԷ, հրոսից ամսոյ ժՁ:

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից
քանի մը անձնաւորութեանց Միաքեանի հետ
այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս
նաեւ իր անկախ գիտակցութիւնն իր կորովին,
մէկ կողմէն ուռեցունելով իր բնաւոր ինքնա-

սիրութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը ար-
ուեստակիցներու և պարապորդներու նախան-
ձը գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ
Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն սաներուն
հետ իր վարժունքին վրայ խել մը չարախօ-
սութեանց և զրպարտութեանց, որով վեր-
ջապէս Խորասանճեանք կառնեն իր քովէն
իրենց զաւկըներն, ու ինք զրկուելով բաւա-
կանաչափ թոշակէ մը՝ կըստիպուի իր ապ-
րուստին համար պարապիլ գեղեցիկ ձեռնար-
ուեստի մը, լուսանկարչութեան: ⁽¹⁾ Իր բա-

---

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է
քերթողական նրբութեամբ մը և շատին ներքե ոտանաւոր
ձօնով: Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարին ներքե կը
գտնենք հետեւեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց քարզմանց,
Ո՛վ որ հայխաղ ի պատկերդ,
է առաջի քաջաց:

—
Ձոսկեղենիկ մեր դարուն
Զմաղազեղ քարքառոյ
Սա 'նծայեաց մեզ նոր գարուն:

—
Բորժ Գիւրեանք յորհանէ
Ձդա ընկալան յորդեգիր,
Որպէս ինք իսկ վրկայե

—
Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՛չ ոք քան զսա ձայն աղու
Բնարիւն արար դաշնակից

րեկամներէն Կրճիկեան Յակոբ էֆ. ալ եւ
յատկացունէ իրեն ամսական փոքրիկ նպաստ
մը, որով կըրնայ պարագոյ ժամեր տրամադ-
րել գրականութեամբ ալ զբաղելու :

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ
ցուցած յայնժամ. մինչև 1858՝ տասը տար-
ուան մէջ՝ Եպիմենիդեսէն և Կուրաց դաս-
տիարակութենէն զատ բան մը չէ հրատա-
րակած Փարիզէն : Նախ իր աշակերտներուն
ձեռնկալութեան և ապա տեղական նոր և
խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ
կըրցած և չէ ալ ուզած, հիններուն սեպհական
երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել
լաւ մը չհասունցած :

Իր միւս մտերիմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս.
Իւթիւճեան՝ քիչ մը ատեն Փարիզի մէջ վա-
ճառական ուսումի զբաղելէն ետեւ, 1851ի

Նախնեաց զնդին յիւրջապահ
Կեայ նա դեռ եւս, այլ նըմին
Դատանակայ շինի մահ :

Անմահ երկօքն ե քեպէս,
Այլ ի պահել ապագայց
Եւ զպատկերն իւր՝ եւ Պըւհոս,

Սիրոյ նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Ձկենդանագիրդ ի հրիսակ :

1858 ի Լուտետիա

վերջերը . կը դառնայ Պոլիս , և , առթուելով Տէրոյենցի և անոր խումբին դէմ տիրող հակակրութենէն , պաշտպանութեամբ Օսեաննե-
րուն և Խորասանճեան Պետրոս ազայի՝ կը
յաջողի ձեռք առնել Տէրոյենցի անդրանիկ
թերթը , որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը
հոգար , և անունը փոխելով 'Մասիսի' հրա-
տարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհա-
բառով :

Եւրոպայէն դարձող և Պոլիսի նոր դըպ-
րոցներէն ու Ճեմարանէն նոր ի նորոյ համնող-
ներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին
նորիկ երիտասարդութիւն մը՝ Քրանսագէտ ու
Քրանսախօս ալ , անած Վոլդէրի , Մոլիէրի ,
Շաղոպրիանի և այլնի գործերով , և այս գոյն
նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրո-
ցէն ու մարդիկներէն , որոնք հետզհետէ սկը-
սած էին տեղի տալ իրենց Արապեան տպա-
րանովը տիրացուական վէճերովն և ժողով-
ներով և կարի չառշիական կազմակերպու-
թիւններով :

Ասոնց համար առաջին բարեպատեհու-
թիւն մըն էր Մասիսի նորածե երեւումը . ա-
ռաջին թերթը 1852 փետր . 2ին մեծ ճիգե-
րով և եռանդով հրապարակ ելնելով՝ կը
գտնէ , միանաւանդ Խասգիւղի և Սամա-
թիայի յառաջամիտներէն ու Շահնազարեան
վարդապետի վէճերուն առիթով գժդմընած

Շահնազարեաններէն, յուսացուածէն աւելի
 յաջողութիւն: Արդէն բազմահմուտ Տէրո-
 յենցի աշխարհաբառը՝ թէպէտ բառերու ընտ-
 բութեան և հարազատ բացատրութեանց կող-
 մէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր
 զուտ հայերէն սահմանին մէջ, և անքուն
 գրագէտին բազմազբազ արագագրութեան
 վրայ՝ ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝
 տուած էր անոր ռամկական կնիք մը. Կ. Ս.
 Իւթիւճեան՝ փարիզեան ու երիտասարդական
 ճաշակովն յատուկ մասնագիտութիւն մը ըս-
 տացած էր թեքեալ և ածանցունող աշխար-
 հաբառի, որուն քիչ նպաստած ըլլալու չեն
 Միսաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ: Ա-
 սոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ի վեր
 Պոլիսի հայերուն մէջ բողոքած կրթասիրա-
 կան և ընթերցասիրական առոյգ և անդորր
 զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնա-
 կան ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը:
 Այս յաջողութեան նախկին աւետիան՝ իբրեւ
 մտերիմի՝ Իւթիւճեան Միսաքեանի կը հաղոր-
 դէ նամակով մը, յորդորելով ալ որ Պուէտն
 աշխատակցի իրեն: Սակայն մեր պանդուխտը՝
 մինչեւ 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրու-
 թենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած
 Մասիսի մէջ. միայն խորհրդատու եղած է
 անոր մտերմական նամակներով, որոնց մէջ
 իր հին ու նորով բարեխառնուած ոգիովը կը

տրամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգիին հետ :

Իր հասուն և շարունակեալ յօդուածները կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝ փարիզեան մելանով և Ֆրանսական նրբամրտութեամբ երփնազարդուած : Իր Տֆնուքիւնը, Վարդան փաշայի դէմ գրածները, Միրիքեւամ Կարապետ բողոքականին թաղումին առիթով Մեղուի մէջ գրած Գերեզմանը, Ս. Ոսկանեանի Արեւելք և Արեւմուտք թերթերուն վրայ բանաքննական երգիծանքն՝ իր հրատարակութեանց ամէնէն փայլուններն են, թէպէտև դժբաղդաբար մեծ մասով վիճաբանական ըլլալուն համար չունին տեւական յատակ մը, իբրեւ գիտնական կամ մատենագրական յիշատակներ :

Այդ քանի մը տարուան Մասիսները, սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յափշտակուած են, և ինք խմբագրին՝ ատենին Պոլիսի մէջ ամէնէն հմուտ երկտասարդ հրապարակագիրն՝ հիացումով յայտնած է միշտ իր շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացարձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի (enthousiasme) հասած» էր : Այդ կրանիդ բանասիրականներն ու վիճաբանականներն՝ իրաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լուսագիր քննադատը. առանց ակնկալութեան չահու՝ իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

փայլակեցունէ ինք հոն իր ոսոխներուն գըլ-
խին՝ փա՛ստ, լեզո՛ւ կարկո՛ւտ հմտութիւն՝
մանաւանդ դիցաբանական, ճարտարթօսական
կորով անծանօթ, սեղմ տրամաբանութիւն՝
համեմուած վարդ ու յաղթական ժպիտներով,
սրաբանութեանց խիտ անակնկալներով: Իր
կորովն ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. չի կայ հոն
թեթեւութիւն, խամութիւն, գզուած ապու-
թիւն, նիւթոյ և ոճի աններդաշնակութիւն
և անսրի սուտակասպասութիւն, այլ միշտ
նիւթին և դատին հո՛յզն է՝ զոր առնելով
սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ
դիցաբանական շուայութեամբ ու հելլէն բար-
ձրայօնութեամբ, կը շարէ մարգարիտէ բառե-
րու հատիկներով. վիճաբանութեանց մէջ ալ
երբէ՛ք չխաւար բառերու և երկրորդական
տկարութեանց հետ. ոսոխն զգետնած ատեն
անգամ՝ կը փայփայէ անոր երեսները, հերիք
է որ սիրտէն վիրաւորուած չըլլայ ինք: Կը
թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար.
կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-
մահաճող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-
զինքն անգամ, ու կըսկսի փաստաբանել
պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ գնաց-
քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում,
և կը հասնի կանխակշռեալ երազութեամբ
բուն եզրը, նկատեալ չեզոք եզրակացութեան.
ա՛յ չահուած են բոլոր ընթերցողները, ա՛յ
ոսոխն ալ կը մըմնջէ. —

— Այո՛ , սպդպէս է :

Այո՛ , այդպիսիներո՛ւ ձեռքով նախ ան-
ցաւ ասիական հայ դպրութեան մէջ եւրո-
պական այն սեղմ և կարգադէտ ոյժը , որ
ինքն ալ հետզհետէ աճելով և նուազելով՝
ինկա՛ւ թուլցա՛ւ և պիտակցա՛ւ վիւպական
ճապաղ գրուածներու և արուեստակեալ հո-
գեբանութեանց մէջ՝ մինչեւ որ մեր օրերն
հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի շահախնդիր մերթ-
կարի՛ փառասէր , կարի՛ սնափառ ու անմա-
տենագէ՛տ զուտ լրագրականութեան մը :

Միսաքեանի այդ հսկա՛յ եւրոպական ոճին
մէջ՝ կրնանք ըսել՝ Մագոլէ՛յ մը կայ , որուն
անգղիական լա՛յն լրջութեան տեղը բռնած է
պողպատի համեստ զգօնութիւն մը հայ՝ բա-
րեխառնուած . ֆրանսական կրակ զուարթա-
մտութեամբ :

Տա՛նք՝ գործիս չափին ներած պայմանով՝
այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ , իբրեւ
պատահական ընտրութեամբ :

— ԺՊԻՏՔ ԴԵՄՈԿՐԵՏԵԱՅ Գ. «Օրագիր»
մը դատարան մըն է , ուր դատաւորին բարե-
կամներն ու ատելիներն հաւասարապէս դատի
մտնելու իրաւունք ունին : Հոն դատաւորը ,
ո՛չ Ժամկոչեանին բարեկա՛մ է , ո՛չ Գ. Վար-
դապետին թշնամի , ո՛չ Միսաքեանի աշա-
կերտ , ո՛չ Պօղոսի փեսայ և ո՛չ Պետրոսի ա-
ներ : Անիկայ ամէն մարդէ անջատեալ մաքր-

մը, և պաշտօնեայ է զաշացու ճշմարտութեան, որ իրեն յանդիման եղողներուն ամէնուն ալ միծաղէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն ալ երեսը չտեսնար, և ամէնուն ալ ձայնին միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատաւորին բերնովը: Դատաւորը դատարանէն մեկնելէն ետեւ, քաղաքացի, աղքական, դրացի, բարեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ, թշնամեացն ալ թշնամի է:

Օրադիրի մը սրբազան պարտքն ու նուիրական պաշտօնն է այս: Ի՞նչ կըսէ անոր Պ. Ժամկոչեան: Իր հեգնական գրուածքին նայելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կարծիքէն, և կուզէ որ օրադիրը ջոկատի մը ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն ու կաղաղն ըլլայ. իր կողմը չեղողներուն դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց արդիւնքն ու իրաւունքը ժխտէ և իր բարեկամաց փաստակարութիւններն ու անիրաւութիւններն անգամ արդարացունէ ու ներքողէ:

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգացմանց հսկամէտ օրադիր մը՝ պիծակ մըն է, որ ազգին ընկերակոն որ և իցէ վեթական մի՛շտ կը վռնտուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ. ինքնին կը կորնչի: ⁽¹⁾ Փարիզ 27 յունուարի 1860, տե՛ս Մասիս թիւ 419:

(1) Ընդհակառակը... շատ անգամ, մանաւանդ այն ատեն (1860էն 1875)։

— ԵՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Քալուռի մահը Ա. Լեզուաց և կրօնից այս խորանդուհու վիհերն՝ ազգ և ազինք իրորմէ բաժնած և չարաչար զանազանած տեղերէն, բարէ, տալաւին անանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհք եկած ատեն անծանօթ՝ Յոյն կամ Իտալացի են, օրինակ իմն, և մեռած ատեն՝ ամէնազգի կամ աշխարհաքաղաքացի կերթան :

Ասոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովանդակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը ստացած ըլլալով՝ այն անջրպետող վիհերուն վրայ հետզհետէ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց մէջ մէյմէկ կապ կցորդութեան կըլլան, որ իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակաւ իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիեզերական միութեան ճարտարապետները կը համարուին : Ասոնք են, որ մեծ մարդ, հոյակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ ոգի կըսուին, և մեռած ատեն իրենց արդեանց ժառանգութեան հետ՝ դառն կսկիծ և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան :

... Քալուռ որ իտալական թագը, Լոմպարտայի, Թոսքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկիլիայի, Բանամայի և Մոռէնայի ադամանդներովը զարդարեց, այն կէտին, որ Ադրիական ծովու փեռային գոհարն ու երկու Բրուտոսներու շափիւղաներն անոր վրայ աւելցընելու հասած էր, իր ռիւոյն, իր բերկրանաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վաստակոց տակ նուիրական մարմինն ընկճելով, աստուածեզէն հոգին զուարթութեամբ աւանդեց :

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ, եկած գացած առանկ չնաշխարհիկ էից փոքրիկ թիւին նայելով, մարմնավորութեան վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի մարդ : Արարչագործ սիրոյն մշտնջենական մէկ կայծը չե՛ն, կըսես, արդեօք ասոնք՝ որ այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր Արատոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզհետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Քավուռի մարմին և դէմք առնելով՝ կուգան մատուցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սիփանք. մտայն սթափութիւն և իրենց առաքելութեան համար ազգաց ոլորտներու մէջ հերապանժ վարսամներու նման ժամանակ մը շողալէն ետև, աւելի կամ նուազ փութով կանցնին կերթան դարանակալ իմաստութեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն :

Այս վարսամներուն, կամ թէ ըսենք, այս կայծակիր մարմնոց ամէնէն շուտ ետ դարձողը Քավուռ եզաւ, որ իր սիրաբ, մտածութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ խօսքով բոլոր անձն՝ խտլացններուն սիրոյ բազինին վրայ դրած, ի՛նք պատարագ և ի՛նք քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, թարուկելով, ճենճերելով՝ օպառեցաւ մոխիր դար-

ձառ, որ իր աճիւնէն թերեւս ուրիշ անունով
փիւնիկ մը յառնէ :

Մի' ստիպեր զիս, ա՛յ շողոքորթութիւն,
դժնիկը կրակը երթալէն ետեւ շուշան ան-
ուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, և առաքի-
նութենէ կամ արդիւնքէ զուրկ մեռնողն ալ՝
Յովսէփայ կամ Եպամիոնոսդի Սմդանաւը պա-
տել : Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած
կեանք մը ունենալով, գեղեցիկին, բարւոյն
և ճշմարիտին սիրահար եմ : Ուստի սիրտս և
գրիչս մարդկութեան բարեացն ուխտելով,
պարտազանց մահուան ներքող չեմ կըրնար
հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար
մարդասիրապէս կաղօթեմ : Հեռո՛ւ գնա ու-
րեմն ինէ, և թող որ շնորհապարտ սրտէս
բղխած արտասուքս Քալուռի սրբազան ա-
ճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն միւս Քալու-
ռի մը փիւնկօրէն ծնանելիքն հմայեմ : » 18
Յուլիսի 1861 :

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆՔ, Քաղաքակրթութեան
առեղծութիւն լուծումը. Մարդուս յոյսն և
համբերութիւնը պարտասած օրին մէկը, Խը-
նամակալութիւնն անոր կարճատևութեան վրայ
ժպտելով և թշուառութեանը գլթալով, յան-
կա՛րծ իր ստեղծագործ մատին ծայրովը Մա-
յանսցի ազգաստ գործաւորի մը ⁽¹⁾ ծոծրակին

---

(1) ԿիւՍՍէնպէրկի :

դպաւ, այն վայրկեանին Կիւթթէմպէրկի մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձուլելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայրկեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւորելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ: Ասկէ ետեւ պատերազմ և ասպատակութիւն, սով և սրբածութիւն, գիւղեր և քաղաքներ կործանած և պարպած ատեն, չին կրրնար մարդկային մտաց հարստութիւններն ապադայից ժառանգութենէն կապտել: Հրդեհը կրրնար Աղեքսանդրիայի դրքատունը ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մատենադարաններն եղած տեղերնին ալ անկորուստ պիտի մնան: Արուեստներն ու գիտութիւնները կըրնան իյնալ, արուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին: Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունտն հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի:

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդուոց որդի, յազգաց ազգ պիտի անցնին յաւերժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխարհիս կենսակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

համարուի։ Այս գործոյն միջնորդութեամբ
մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու
կենակցութիւն, խօսակցութիւն, խորհրդակ-
ցութիւն, դաստիարակութիւն և օգնակա-
նութիւն ընելով, իրար պիտի լուսաւորեն և
կրթին, ինչպէս որ ապայոյցն օր ըստ օրէ կը
տեսնուի։

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարո-
ղութիւնն ունի՝ անշուշտ Եւրոպայի այս օր-
ուան բարգաւաճութեանը տպագրութեան ար-
դիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան
նէ, կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ինչ
կընէ մեր մէջ։ Մասիս, թիւ 414, 1859
Դեկտեմբեր 31։

— ՏԲՆՈՒԹԻՒՆ, ԳԵՐԵՉՄԱՆ. Գերեզմա-
նատունը Քրիստոնէիյ համար անժամկոյթ ե-
կեղեցի մըն է։ Բայց սրովհետեւ Քրիստոն-
եայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան
ստորաբաժաններ և յանուն Քրիստոսի երինա-
զան քրիստոնէութիւններ ճարտարեր են,
ուստի Բողոքականին, Յունականին, Հռո-
մէականին և Լուսաւորչականին դերեզմանա-
տուններն ալ՝ Բողոքական, Յունական, Հռո-
մէական և Լուսաւորչական տաճարներ կոմ
եկեղեցիներ են անժամկոյթ։ Ինչ որ եկեղեց-
ւոյ կոմ տաճարնաբուն մէջ կըլլայ, դաւա-
նութիւն, ժամերգութիւն, խաչելութիւն,
ուղղափառութիւն, որդոտոքսութիւն և հե-

բեռնակոսութիւն, նոյն բաները գերեզմանա-
տանց մէջ ալ կըլլան անփոփոխ, և աւելի
մեծ հանդէսներով: Այս տե՞ղն է արդեօք,
որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար
լծել, իրար չփոթել կուղէք:

Բարէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանա-
տանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ
թաղմանական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի
մտնէին, թէ որ հաւասարապէս աղամորդի
ծնողներն հաւասարապէս իբրև աղամորդի
թաղուէին լուծեամբ, և հասարակաց ար-
տասւօքը միայն հողերնին ցօղուելով, ա՛հ,
այն ատենը Միրիքեւլամ Կարապետը Միրիքե-
ւլամ Կարապետին հետ առ օրին չթաղողները
նզովեալ ըլլային. բայց հօրդ հոգուն ըլլայ
միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծը-
նողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի,
Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւո-
րիչի որդի, Կալուինի, Զուինկլէսի և ալ խել
մը եսի ու ղսի որդի կը թաղուին կար:

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու ա-
ղաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչեւ
տապանաց եզերքը կերթան, և արարողա-
պետներն ալ մարդն հողին մէջ դրուելէն
ետև ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրա-
քանչիւրն իրենց անշնչացեալ խոստովանողաց
տկանջն ի վար անդրաշիրմեան ճշմարտու-
թիւններ ունին հաղորդելիք:» Մեղու, թիւ
109, 1860\ Սեպտեմբեր 10:

Ասոնք փոքր ի շատէ կըրնան տալ 1858-60ի Միսաքեանին հրատարակածներուն ոգիին և մանաւանդ լեզուին վրայ համառօտ գաղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատճառստուած վիպական ու թարգմանական գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)՝ կըրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմաքի աղատ յարասութիւն մը գրաբառ ոտանաւոր և քանի մը տաղեր՝ իբրեւ ճաշակ իբր գրաբառին ու քերթողի կարողութեան: Մընացածը բարեմիտ բանասէր մը կըրնայ տպել տալ:

ԱԶԱՏ ՅԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ

ՏԵԼԵՄԱՔԻՆ ՁԵՆՆԵԼՈՒՄ

«Ես որ երբեմն յանձեռագործ ի ինձ
 Զդուզնափեց յօրինեի երգ յարմար՝
 Ըզմանկըջուն զքօսուցանել շուրջ զամբոխ,
 Դիցազնական թաղից կացեալ արդ ինքորդ.
 ԶԱրեմասայ երգեմ զարկածս համբալիկ,
 Յոր խիբացեալ զարգուն թիոց դիցունհիկ,
 Զի մի՛ իւրեւ ի փորձութիւն անցե զնայ,
 Կամ փորձութեան ինքն իսկ իցե եմբակայ,
 Նախահոգակ իմաստութեամբն իւրական
 Ըզմեկնորին եր կերպացեալ թիպ դաժան:
 Մուսայ՛դ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես չոկ անուամբ,
 Եւ քան զագուռ սպիտակ անգիւտ գոս անձամբ,
 Հե՛ղ ի թաղս իմ զծիծաղ եւ զխիւղ բռնալիւր,
 Եւ զնախասիպ զերկդ իմ կացո՛ւ անբասիր:

էր Կալիպսէ խորասուզեալ ի սեաւ սուգ,
Եւ զդիցական ցօղեին զայսսն արտասուի,
Զի Ողիսես կէս փեսայն իւր անասուած,
Լքեալ ըզնա՝ դաւով գնացեալ էր ի բաց:
Յես արկածից յագունց Յոյնդ աշդ խաբուսիկ
Լեալ ի մըրըկաց առ դիցունհոյն ընկեցիկ,
Ի բարուրիւն նորին անդ զամս Եօթներեակ
Համայծակցի վայելեալ էր հանգունակ,
Եւ Կալիպսէ զանմահութիւն ի պարգեւ
Անպարտին էր խոսացեալ արդարեւ,
Եւ ակն ունէր նա ի բախտն մանաւանդ
Զի Դարբինեան ⁽¹⁾ ոք ի հողմոց վարեալ անդ՝
Վաղաքսկիզբն ամուսնութեան ի լուրսին
Փսակ շնորհաց դրնէր ի գլուխ Երկոցուն,
Եւ հարազատ ծնընդեամբն ապա զգկըղզին
Դիցանուշակք եւ դիմ մանունք լընուին,
Մայր ունելով յորովայնէ դիցունհի
Եւ հայր՝ յետոյ ասուածարեալ 'սս պատեհի:
Այլ Ողիսեայ ելով վաղ կին ուսայնանկ
Ի նա խորհէր յաւերժ փեսայն խորամանկ,
Եւ զմտաւ ամելով ցայգ եւ ցերեկ
Ըզկըկոցին Պեննիոպեայ զերբուշի
Բըռնականի ամուսնութեանն ինքեան լուծ
Ծանրանալով ամէր զայրոյժ կամ զայրուց.
Այլ փախրսեան ոչ գրասնէր նա աղագ,
Շուրջ ամենուս զինք պատելով ծով անլազ:
Իսկ Ողիսեսս որ թափուցեալ ի յայրին

---

(1) Թուի կականարկէ 1860—1870ին հռչակեալ Յակոբոս վրդպ. Զիլինկիրեանը, որ գծտելով Երուսաղէմի միաբանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր բողոքական ու ապօրէն պսակներ, իր խոր ծերութեան ընդունեց հայ-հոռմէական կրօնն, որուն այնքան դէմ գրած էր երբեմն.

Ունկն եղեալ էր բանից ճիկնոցն եւ բծիշկին,
 Ի բախրսէն յայնժամ եկեալ յերեւան,
 Ընդէ՞ր. սսե, ճիկի՛ն քեզ կեանք դառնանան,
 Մինչ Ողիսեւս ինքնանորիւր կայ առ քեզ.
 Իւրոյ առնել սիրոյն փորձոյ արդ. հանդես:
 Ի շիւղ երթայց ահաւասիկ ի նախոս,
 Եւ առօրին ի շիւղ ածից զրՍկոմարոս:
 Անձնապատիրն ի միտս եկեալ Կաշիպսե,
 Եւ գծածկամիտն համարուելով հեքն՝ սսե.
 Իմս Ողիսեւս, մի՛ գնայցես մի՛ դու ի լեղ,
 Հուպ ի ծովափն անդ յայլ այրի կան զեւեղ
 Տապաւր, ուրագ, սրդոց, շաղափ եւ զբլիւր,
 Եւ աղախնայցս օգնելով քեզ ժիրածիր,
 Դու անդաւոր կառուցես քեզ այսօր շաս,
 Եւ ի վաղիւ ի չու գօցիս դու պատրաս:
 Ողիսեւս վաղ գիտէր զգործեացն ռզպահես,
 Այլ չը ներնէր խաբէութեանն իւր արհես,
 Խօսիլ երբեք առ դիցունիւն զայնմանէ,
 Զի մի՛ Երմա խեք փախըսեան ածիցէ:
 Այլ դիցական ի հրամանին ևս ի չուր,
 Վաղվաղակի զկաղնիս հարեալ ընդ արուր,
 Ծածուկ ձեռամբն Արեւնասայ առօրին,
 Կազմակերպեալ հանդերձէ շաս ոչ չնչին.
 Եւ իշուցեալ ըզնա ի չուր կազմ ի չու,
 Ի Կաշիպսեայ խնդրէ գոյ իւր օրհներգու.
 Նա անգիտակ փախըսեալն խաբկանաց,
 Զմիտահեծան ծովուց կոչէ ինք զաւսուած
 Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն Եւդոքոս
 Թզնէլ Արմա ի հայրայրէլ իւր Սկոմարոս.
 Եւ աչ ջրեալ խաբերայիկն եւ համարյր
 Վասըն դարձին սէր ուխտէ ևմա անպարոյր:
 Նա զառագաստ պարզեալ հողմոց եւ մեկնի,
 Եւ հեռացեալ ի բաց գոչէ. Դիցունի՛,

Զիւ՛ ծըխելի եւ զժամացոյց եւ զմէշին
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրաժեշտին.
Պահեա՛ զնոսին, եւ տո՛ւր մաքրել զկասկարայն,
Զի ձկունսն խորովեցիմք նոյն հետայն:
Ասէ, եւ սեպ ծածաւէ՛ նա զքաշկինակ,
Եւ Դիցունհին ըզնոյն առնէ օրինակ.
Արեւն ի մայր իւր խոնարհեալ մըսանէ,
Եւ զնացկին շատ ծածկի յաչաղ յայնմհետէ:
Աղայսնաց Կաշիպսեայ շեալ ունկընդիր,
Անտի Եւդոյ. աստի Պիսիդ վրեժխընդիր,
Նա զմըրթիկս իւր արձակէ զայրագին,
Սա քարկանայք աշխ պուղեալ մինչ յարփին,
Վարեն մըղեալ զհեղինն յաւեժ ուխտադրուծ,
Ի տառապանս կեալ յազգ. ոչ նուազ խուժադրուծ:

Ի ճանանչել նշուշից արփւոյն նախարժարժ՝
Աստուածունհին բողեալ ըզնուն եւ զգարժ,
Ի քըլրակի քարձու դիմէ սարաւանդ.
Դեռակըն կալ իւրն Ողիսեայ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛ւ զըմկոմբոս պիտանին
Եւ զակընկալ առաջնապետը արգանդին:
Բարե՛, զըլեն անդ ժամք ըզժամս, եւ դանդաղ
Սահին աւուրք իբրեւ զգումեշ անսըւաղ,
Եւ անձկալոյն յեզերս անդ ոչ դիտի շատ,
Որ զնայր բերել ինկեան նըսեհ քարեքաս:
Զի՞ նմա եղեւ. գոչէ դըշխոյն առ վշտին,
Եւ արձագանգք ըզնոյն կըրկնին յանգ քանին:
Մի՛ Պիսիդեայ հրոսող աշխացն որկորուս
Անդնդասոյզ մաթեմա՛ց ըզնա ի կորուս.
Կա՛մ քէ դաւով դրուժանն արդե՛օ՛ պատրեալ զիս
Խո՛յս եւ յինեկն շեալ ապաստան ի յաշխ:
Որ զինչ եւ ք պատճառք նորին կորստեան,
Վըկա՛յք վըջացս, ո՛վ դիմք, տո՛ւք ինձ ապաստան,
Դուք որ միով ոչ շատցեալ ամուսնաւ.

ի յառեւանգ ցանգոտդիք դուք ընդ երեւաւ,
եւ կանանին ձեր, մանաւանդ իոյդ. Հե'փես,
Եախէ գաւուրսն յամուսնութեան գաղտնեւ:
Զամուսին մի մահացու շա՞ք օտեւիք ինձ,
Որ ի կըղզւոյ աստ կամս լրքեալ յանմահից.
Թե՛ Ողիսեակ մանկիկ խաղայր ինձ յայրիս,
«Դո՛ւնեա ըզդեմսըն բերելով հայրենիս »
Ոչ արդարեւ պատրեալ ի սպառ մնայի,
Եւ ոչ լրքեալ ամենեւին ամայի:

. . . . .

ԳԵՂՈՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շրթունք իմ հըպան ի քո դեռ եւս լի բաժակ
Քանզի զնակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
Հոտ խնկաբոյր 'նդ ոլորտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի բէն լըսելոյ,
Որ ծածկափակ ի սըրտին ծաւայանայր յերակունս,
Քանզի տեսի զքո լալիւն, քանզի տեսի զժպիտ քոյ,
Քնկունք քոյին յաղերս իմ և շրթունք քո յիմ շրթունս,
Քանզի տեսի ճանանչել զմայլեալ զխոյս ի սպառուած
Նըշոյլ մի քումըդ աստեղ. աւա՛ղ յաւէրժ քողելոյ,
Քանզի տեսի անկանել ի ծով իմոցըս կենաց.
Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
Իշխեմ առել ապաբէն ցերաղախոյս ամս ամաց,
Անցչի՛ք անցչի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երբէք.
Գնացէք ի բաց ընդ ծաղկանցդ ի սպառըսպառ Թօշնելեաց,
Է՛ ի հոգւոյս իմ ծաղիկ, զոր հատանել չի՛ք ումեք.
'Նդհարեալ ի նա Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօթոյս,
Յոր զծալաւ իմ հարկանեմ և զոր լըցիս պատարուն.
Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր գոյ հոգւոյս,
Եւ ի սըրտի իմ գոյ սէր՝ քան զմոռացօնս ձեր զեղունս
Թրգմ. Խ. Գ. Մ. ՎԻԿԹՈՒ ՀԻԻԿՈՅ

Ա Ռ Ա Կ

ՃԳՈՒՌՆ ԵՒ ՄՐՋՈՒՆ

Ճըպոսան երգեալ զաման ողջոյն
 Ընդ ժամս առաւր և ընդ ցայգոյն ,
 Մինչ հեռեւանակըտ միւհի
 Եդին զբնոսիւնն մերկ մայի ,
 Ջգոց անագան սիրոյ ի կըսկիժ
 Ըստասոս սոճոյն ըստասանայից :
 Ոչ գոյր որեւէ խոսն մի ճանճիկ
 Եւ ոչ իսկ որդըն փանաթիկ՝
 Աւ հարկանել ըզտաղց նորին ,
 Որ ի տաղել հոսւ իր զոգին :
 Յոգոց հանեալ յիշաց յայնժամ ,
 Թեպէր , աւաղ յոյժ արարածամ ,
 Ջորնաթս մըջինն զիւր դըրացի
 Որ անկարօս առաւ հացի՝
 Յամանային վաստակոցն իւր
 Յըզփայր յարդեւնըս բազմաբեր :
 Մարեաւ ի դոսն յարկի նորին ,
 Եւ յայնեալ զնա կողկողագին՝
 Տալ ի նմանէ ինդրէր յողոտ
 Հարիկըս ինչ սոճոյն յամոտ :
 — Ի հոննն մին , մակր , ժոյրի՛կ ,
 Հարոսցից թեղ կրկնապարիկ ,
 Վալի ընդ գլխոյն և շարեար
 Երդոսեալ յանդրոս թանկցս հաւասար :—
 Սակայն ժըլար ի արալ ի փոխ

- Ազգս այս թողլից յաւերժ ոսոխ ,
- Լեւ. Դրացի՛ , գլխաւն առի
Զի՞ գործեցեր յարեգութի .
- Ո՛հ , երգիցի ցամբան աւարար : —
- Երգէի՛ր . Ժա ջ կառաւտայ արդ :

Ե՛րբ ի ճրջեանց արարճ առ ի խրատ ,
Եւ ի Տեղաւայ ի պարն , ո՛վ լաար :
Թրգմ. Խ. Պ. Մ. ԼԱՅՈՆԻԴԵՆ

Բայց իր ժամանակին սովէնէն ճշմարտա-
սէր ու ճշմարտապէ՛ս բանասէր այս գրիչն
ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն լակ իրեն հա-
մակրող բանասէրներէն , և ի՞նչպէս կապրէր՝
զայս քաջ կը պատկերէ Փարիզէն Լիզաթօն
էֆ.ի գրած հետուեալ տրտունջը , որուն նը-
ման շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթնե-
րուն :

Սիրելի՛ ու մտերիմ քարեկամ,
«Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի
տաան և հինգ օրէն դարձեալ գրել . և կա-
րեւոր էր գրել , բայց Պ. Արամն ⁽¹⁾ այն օրերը
Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշ-
տասուն քոյրը տեսայ լսրկրութեամբ) նայե-
ցայ որ բաղդն ա՛յլ տնօրէնութիւն ըրեր . է ,
և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ , որով-

---

(1) Ծ. Խ. ձանիկ Արամեան տպարանապետ :

հետեւ անպիտանացաւ : Այսինքն Պ. Արամն եկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու զիտաւորութիւն մը ցուցնելով , մտածեցի որ դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրութեանն և ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ և իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ , անո՛ր մահաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան ինծի . . .

Բայց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր միայն , որ այլով մասամբ ինծի ալ ուրախալի էր . այս դէպքէն զատ , ուրիշներն ալ որ ձեզի պէս ինծի իմ օրագիրիս ոչ միայն մօտաւոր սկզբնաւորութեան մը յոյս , այլ հաստատութիւն աւետեր ու փութով ձեռնարկելու խրախոյս , . . . նաև պատուէր խրկած էին . անոնք ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութենէն , և ձեր ինծի՝ « Պ . Նշանն այս օրերս օրագրիդ համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի » գրած ատեննիդ , այլք ինծի գրեցին , որ « երէցն կրտսերոյն ծառայեսցէ . » կամ « ի քաղցոյ կորիցէ : » Ինծի ծանուցին որ անօթի մեռնիլ չեմ ուզեր նէ , Մասիս օրաթերթը պայծառացունելու պիտի ծառայեի : Ինծի ծանուցին որ իմ շնորհիւս տգիտութենէ հեռացած , Փարիզ եկած , քանի մը բառ ու բան սորված աղատագիրիս կամացն ու օգտին ղոհելու եմ իմ օգուտս : Ինծի ծանուցին որ արդէն 200 բաժանորդ ունեցող օրագրի մը քով , ես հինգ բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ : Ինծի

ժանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս արդիւնքն իւթիւճեանին օրագրին մատուցանելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ականատես ըլլալու եմ: Եւ ասոնց ամէնուն փոխարէն... Ամիսը 150 Ֆրանք... Ժողովողքով. բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ. և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը 150, միւսը 130ի հաշւով, ան ալ ոչ ամբողջ, այլ հարիւր միայն: 150ը 130ի իջաւ, վասն զի Կոնիկեանէն խոստումն առեր են որ ան ալ ամիսը 20 կամ 4¹⁾ Ֆրանք պիտի տայ եղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վաւերթալէն ետեւ, ամբողջն ալ չղրկեցին, միւսն ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այլոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր երեսո՞ւն Ֆրանքի անսպառ գանձ պիտի գայ եղեր ինծի ամսէ ամիս: Ես թէ՛ աղգին գրականութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝ որ ուրիշ անգամ 6000 Ֆրանքով կրրնայի բանասիրականս սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան ապրուստիս համար, մնացորդը բանասիրականին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախք խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար 4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ կայ ըսած էին, մնացած հաղարն ալ ճարելը գփուար չըլլար: Երկու թուղթով գրեցի ես

անոնք Խ. Գ. Աղային, որոց մէկը Միքայէ-
լին միւսն ալ Իւթիւճեանին ձեռքը ղրկեցի,
և Ձ ամիսէ ի վեր լռութիւն արհամարհու-
թեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ,
Ամբոստիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս
ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առ-
ջին բառարանիս⁽¹⁾ տպուած թերթերը քննե-
լով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ
տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ ա-
ռաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ:

Ահաւասիկ, սիրեցեալ բարեկամ, ինծի
պատահածները. — Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ
մտերմաբար, վասն զի Ռափայէլեան ոմն այս
անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իբրեւ ի լրոյ
հաւաստեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նա-
խանձայուղութեամբ ինծի համար ըսած էք
եղեր թէ: «այն մարդուն ապրուստն ապա-

(1) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ
բառարանը: Մահուընէն ետեւ իր գործերը տեսնելու և
զանոնք խարքալելու կարի՝ նախանձայոյզ պարոններուն
վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռա-
գիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մա-
սին: Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառեր
ունէր որ բառարան կարծէին: Գրագէտներու մէջ քանի
մը տարի վէճ քշեց Պոլիս Թէ Գրէգէ բառին ի՛նչ ըսելու
է, և այդ բառին համար այն աստիճան պիտակցուցին
հայերէնի ոգին՝ որ մինչեւ Բել-Բոյժ ըսող գրագէտ եղաւ:
Միսաքեան շինեց յանկարծ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝
«Բել-Բոյժ» բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերա-
նացի հաղորդեց քանի մը ծանօթներու:

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատի : Ահա մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը . կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք հանէ իրենց : Իմ տքնութեանցս երկունքն Իւթիւճեանին չե՛մ տար որ տառապեցունէ ու իր գրածներուն հետ ...ը դրկէ : Կա՛մ մնայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս առաջ՝ օրագրաց մէջ հաստուած հաստուած ճարակ տալէս ետեւ , ամէնն ալ կրա՛կը կը դնեմ : Ի դուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՛ երաժըշտական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ . հա՛րկ է անոր սկզբունքն այբբենարան մը տարածել , և նոր գրութեան նշանագիրները Պոլիս չգըտնըւելով՝ ես ասիկայ Փարիզ միայն կըրնամ տպել : Ի դուր կը խնդրեն և կըսպասեն ծանօթ ըսնասէրներն Ա.ի վրայ գրած երազիս , որ Հովիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներշնչութեամբը ծնած ըլլալուն , ընդ վայր ջանացի իր կենդանութեանն ատեն հրատարակելու , և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յիշատակին նուիրելու :

Ի՛ս մտիկ ըրէք , ազնի՛ւ Աղաթոն , այս անգամ յոյս չի կա՛յ , ազգին առաջին համարեալ գերդաստանը գրականութեան և գրագէտին ասանկ օգնելէն ետեւ ես յանձն առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ ,

իրենց դրանն առջեւ մահադէպի ծախել, և ո՛չ գրականութիւնն և ո՛չ գրագէտը գովիչ չնթութեամբ սուտակասպաս գերի ընել: Երեք տեսակ մէկըմէկէ մեծ պղտիկ բոլոր գիր, երեք տեսակ նօտր գիր, ինը տեսակ ալ երկաթագիր այբուբէնի մայր պղինձ ունիմ, ամէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ: Բոլորագրաց ինչպէս և նօտրերուն առաջինն, Շահ. Կարապետ փարդապետի տպած գիրքերուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու Վենետիկի օրացոյցին գիրին միջակն է, որով գեռ ուրեք բան տպուած չիկայ. երրորդը, Վիէննայի մէջ Գաղղ. բառարանին մանր գրոց չափովը շինուած է, որ քերականութեանս⁽¹⁾ ու սրամաքանութեանս աղիւսակներուն տըպագրուելուն համար ճարած էի, Վիէննայի վանքը մէկ մայրը կամ մաթուիսն եօթը ֆրանք կուտայ, այն հաշուով իմ քովս եղած գիրերը որ կատարեալ տպւորան մը կը կազմեն, հինգ վեց հազար ֆրանքի բան կըլլան. առաւելէն ետեւ ընել սորուած ուղղագրութիւններովը 2400ի մօտ եղած է. 2500 կըրնաքնէ անագէտ, չըլլար նէ, 2000 ֆրանքի ծախելով փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բարեկամութեան: Խասգիւղցիք որ թատր հաս-

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անշատ է, որ անշուշտ ամբողջ մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն մէջ, Պ. Ծածո՛ւկ:

առաւելու. չափ յառաջամտութիւն ունին, ան-
չո՛ւշտ չատ չքշեր դպրոցին տպարան մըն ալ
կը հաստատեն: Իմ գիրերս իրենց համար
դիւրագնի ստացուածք մը կըլլան, և եթէ
դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չար-
եաց և մեծ գայթակղութեանց խափանարար
բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք:.....

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան հա-
մարէք նէ՝ ուղղակի փօստայով ինծի ղրկեցէք
Ռիւ տիւ Ֆօպուռ Մօնմառա 13... Ամենայն
վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղասէր
եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձ-
նելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Խ. Գ. ՄԻՍԱԲԵԱՆ

Ասոնք այսպէս: Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն
ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխագրեցինք
հոս այս մանրաբան նամակը, որպէս զի իր
գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկու-
թեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուած
ըլլանք:

Ֆրանսական ասպետային ուղղամտութեանց
և արձակ բերումներու մէջ սնանող Պուէտին
այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնա-
պէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վար-
ժապետական կամ գրական հայեցուածէ,
մանաւանդ նկատելով Ֆրանսաբնակ այդ հայ-
եակներով: Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տել որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն ատեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասիրականներով. նորէն կը յուզուէր հինի նորի խնդիրը. թուականն 1861ի կը փոխուէր: Իր առաջին համարած գերդաստաններն ալ հետզհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բերումով: Նորըգուեաններու և հին գրաբառեաններու, գղերի և աշխարհականի կըզուլոտուքներուն վրայ՝ եկած ուղիսօրէն բարդած էին կանոնադրականներու և հակականոնադրականներու, լուսաւորեալներու և խաւարեալներու կուսակցական ուժգին վէճերը: Փրանսայէն դարձող նոր բանգէտները՝ գլուխ կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշեալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բանգէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախ թերեւս հանրասիրտօր, ապա տակաւ անձնասիրօրէն և յաղթասիրաբար, ճարճատուն ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը գտնէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած կաղապարներու մը վրայ ձուլուած հին վարպետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէութեան, կոտորող թափող յառաջադիմութեան, հայրատեցութեան իսկ ձգտումներ ու արարքներ, որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսաւիճները:

Այս յուսաւիճներուն գլխաւորներէն էին

Սերվիլէն էֆէնտին, Աղաթոն Գրիգոր էֆ.ն., Ն. Ռուսինեան ևայլն, որոնք՝ մանաւանդ երուսաղէմի վանքին ներսէն դուրսէնի կը ախներուն ատեն՝ կարգալով իրենց հին շուսակից Միսաքեանին ներսէնեան խաւարեալներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի ալէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն. և թերեւս ասոր համար բոլորովին ալ երեսէ ձգեցին զինքը, մանաւանդ որ քանի մը հին մեծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համար ձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով, և այդ ընտանիքները վրէժխնդի՛ր ալ էին իրմէն: Ասով՝ ժամանակին երկու ահագին կուսակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըրցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւորեալ Միսաքեանին վրայ, ո՛չ ալ լուսաւորեալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին վերաբերումով: Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք ալ թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքներն և իւր մուտ տրամաբանութեան հետեւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական շուսաւիճներուն ցուրտ կը բերէին: Կուսակցական ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝ անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ մարդուն (լինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշռագատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

ներուն միջին գիծը տեսնել . անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պտուտաւոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր Խնամքներու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձներու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը . իրեն եղած պատուազիր յորդորները կըրգչարեցունէին այդպիսիները . աւանդական ձեռնածիգ ընկերշակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցուներ այդ աճայիպ մարդը , որ իր արտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կընդունէր : Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափազն ալ՝ չէր կըրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն : Գրականութիւնն ի հարկէ , մանաւանդ ի պատահմանէ , իրենց չահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններովն և քարընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն գաղափարամարդը , որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ :

Այսպէս , յիրաւի կամ յանիրաւի , լքուած և խաբուած ալ իր Պոլիսի բարեկամներէն . յուսահատ աջէն և չկըրնալով դառնալ ձախին , խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկորնալով խաբել իր կարգին՝ պանդուխտն իր ապրուստին համար կուտար ինքզինքը ձեռնարուեստական զբաղումներու. ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկամուտ՝ բացի Կոճիկեան էֆ.ի կապած մէկ համակրական ամսականէն : ⁽¹⁾

Լուսանկարի աշխատանոցի մը քրեքաւդէօսն եղած էր, և իր պարապոյ ժամերուն անշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժումներուն : Վենետիկի Զոջերն ալ՝ գիտնալով իր բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝ կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու մտերմական յարաբերութիւններով : Հ. Արսէն Հ. Եղուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիտագինեան սենեակը : Իբրեւ ճաշակ այս պատուական յարաբերութեանց՝ կուտանք հոս նաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը, զոր ղրկած է Պուէտին՝ Վիրգիլիոսի հովուականին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմանութեանն հետ :

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Պ. Միսաքայ Հայոց բանահիւսի, ի Քրիստոսի նուաստ ծառայէ յԵղուարդայ Արքեպիսկոպոսէ խնդալ :

«Զցանկալի գիծս մատանց Զերոց մտադիւր վերածութեամբ ընթերցեալ, զուարճա-

---

(1) Ըստ Վսեմ. Տօքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.ի :

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Զեր և ընդ զարգացումն բանասիրութեան ի մերազնեայ գրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք քերթողահայրս մեր⁽¹⁾ վերակենցաղէր՝ ոչ ևս բողոք զանուսումնասիրութենէ համազգեացն հարկանէր։ Այլ ի Զեղ թէպէտ և բարութիւն սրտի զանցեալ ի դրուատիսն՝ ի սլատկանաւոր խրախուսանս անդ՝ առաւել քան զարժանն զանձնասիրութիւն մեր փայտայէ, որ հազիւ զթարգմանչի քերթողաց ոչ անձահապէս կըրեմք զանուն՝ թերեւս բնաւ իսկ անծանօթի ի հայկազնեամն ի Պարսաս, սակայն չնորհ ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդր վերընծայէ։

Արդարեւ զօրինակ առաջնոյ հովուերդութեանն ոչ առ դերարգոյ Հ. Բագրատունի՝ այլ առ խնդիր քիւռորդեկին մերոյ յղեալ էր, և հօր Բագրատունւոյ ի նմանէ զայն առեալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ, և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ մեք ահա զհաւատար նորին աստուծոյ յաւելումք առ ի լրումն ուսումնասիրիդ եւեթ ըլձանաց, զի մի՛ նախ քան զտպագրութիւնն հատուկտիր ինչ մեծի քերթողին տաղք ի ձեռս յածիցին։

«Յանկալի և մեզ տեսութեանդ Զերում հոնդիպել, և եթէ ի գալստեան Զերում չյաջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեսցի։

(1) Մովսէս Խորենացի։

այլ այժմէն իսկ զվաստակ և զմեծարանս մեր արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Զեզ մաղթեմք շնորհիւ Տեառն : »

Ի ՀԱՌՄ

Հ. ԵՒ. ԱՐՔ. ՀԻՒՐՄԻՒՋԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեզու արքեպիսկոպոսին սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբանութեան . Արքեպիսկոպոսն ալ հետզհետէ համակրեցաւ իրեն : Խ. Պ. Միսաքեան՝ Հիւրմիւզեանի ծաղկեայ ու ներդաշնակեալ գրաբառին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր , թէպէտ և ինք ունէր աւելի՛ ջղուտ գրաբառ մը արեւելեան : Մանաւանդ իր ոտսնաւորներուն մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմանիչին վճիտ ոճին . անոր համար ալ յարգուած է միշտ փառիկաճաշակ գրաբառազէտներէն : Անգամ մը՝ երբ ի՛ր իսկ Գերպ. Հիւրմիւզի յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն մին , քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոքրաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկայեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մերձաւորութեամբ մրցակցիլ հիւրմիւզեան գեղապարոյր ոճին . կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ այդ փառիկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր կարեւոր ինքնութիւն մը , իմաստներու աշխարհիկ առատութիւն մը , սեղմութեամբ կշռուած , և կորով մը սեպհական՝ բաւական տարբեր հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց և սեթեւեթեալ նազանքէն :

1861էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է. Փարիզի մէջ այդ տասը տարին իրեն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է. գրել, կարդալ, լուսանկարել, դիտել, օրինակել, առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ Ծրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս ասոնք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը: Այդ միջոցին Պոլիսի հետ իր կցորդութիւնը կարի ցանցառած էին, և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր, որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա'լ դուն ուրեք կըրնային յիշել նոր-հին Միսաքեանը: Փարիզի մէջ ալ բաւական շատցած էին Հայերն և կըրնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց ղուարթ տեսութիւններովը: Իր մենարանն ալ հոն՝ ընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր, բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ իւրակերտ զուարճալի անջրպետներով, որոնց մէջ էին իր մատենադարանը, իր աշխատանոցը, իր ճեմարանը, իր բակն ու պարտէզն⁽¹⁾ և հաւնոցը:

Թռչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք. իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ տրտմազին և արտասուաթոր՝ որ

(1) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէզ մը շինած էր:

մանքոյին տակն առած մէկ հիւանդ իր հաւիկը, կը տանէր զայն յատուկ բժիշկի մը : Ասոր նման շատ խանդաղատելի և զուարճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզեան կենցաղին վրայ . հոն անցուցած է, կըսուի, Պոլիսի երիտասարդական վարքէն բաւական տարբեր վարքով ալ կեանք մը : Այդ մանրավէպերն ալ կը թողունք ուրիշի մը պատմել :

Միջոց մը էտ . Տիւրքիէի կողմէն կառաջարկուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը Քուէթ տը Ծրանսի մէջ . բայց այն ատեն Փարիզ գտնուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը մէջ նետուելով՝ կառաջարկէ ինքզինքը : Ասոր վրայ Միսաքեան կրա՛կ կտրած՝ ծանր գիր մը կը գրէ Պոլիսի պատրիարքին, որուն մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ոտընձըգութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը ծախելով Մարսիլիա և անկէ ետնա պիտի անցնի՝ ինքզինքն Նմպեդոկղի պէս հրաբուլելը պիտի նետէ : Սրտութիւնն ամեհի՛ և արժանի՛ հոմերական դիւցազներուն :

Փիլիսոփայական հռետորական ու քիչ մըն ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանաքննական ու մատենագիտական արուեստն առ հա-

սարակ : Փարիզի պուֆինիսդներուն մեծ մասը
ճանչցած և ամէն շաբաթ ցանգորդած է ա-
նոնց Միսաքեան՝ պրպտող կրկտող հետաքըն-
նութեամբ ու մատենաւոր շռայլութեամբ :
Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից
քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու
բարեկամութիւնն ալ . թէ իր յորդորումովն
Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ թարգմանած է մէկ
քանի գրաւաւ հրաշակերտներ , մանաւանդ
Պօղ Վիրգինէն , ⁽¹⁾ թէ Հ. Սարգիս Թէոդոր-
եանի 4 հատոր Մուրատեան վարժարանի
պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուլել
տուած գիրերովը , թէ Փարիզցիք իր վարած
մենիկ ու ինքնաբաւ կինցաղին արտակար-
գութեան համար՝ մասնանիշ կընէին զինքն
«Ահա հա՛յ փիլիսոփան , հա՛յ Լամարգինն ը-
սելով» , թէ.....

Բայց այս և ուրիշ շատ զրոյցներ , որ ի-
րարու ներհակ բաներ ալ կառքերեն , չեն կըր-
նար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացունել
մարդուն վճռական նկարագիրը , մինչեւ որ
անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովան-
դակ երեւոյթներովն՝ առտնին ու գրական :
Պէտք է Պոլի՛ս գայ Միսաքեան , որպէս զի
տեսնենք շօշափենք զինքը , խօսի՛նք իրեն
հետ , իօսի՛ մեզի հետ :

(1) Պէռնարտէն տը Սէն-Բիէռի այս սիրուն գոհարը
Թարգմանած է գրաբուրի Կ. Ս. Իւթիւճեան ալ՝ դարձեալ
Միսաքեանի Թելսորութեամբն և սրբագրութեամբ՝ Հիւր-
միւզեանէ շատ առաջ : Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ
ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի Թարգմանիչին քով :

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեսոնեան պայքունը. — Միսսֆեան պաշարեայ եւ հրանիքի բռնուած. — Ողբն ի Փարիզ. — 1871ի ահաւոր անկումը եւ Պոլիսի Հայոց վիճակը. — Ռոպէկնո՛ն ի Փարիզ, Ռոպէկնո՛ն ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս. — Միսսֆեանի զաւակները. — Մասիսի խմբագիրը. — Շուս կիշնայ իր պատերաճքն. — Իր Գորտամկնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը. — Թեոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան. — Պուէտը. — Իր Ա. դասը. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անաֆաւսիս. — Աշխատեալառէն դէպի գրաքառ. — Միսսֆեանի ակադեմական մեքոթը. — «Զե՛ն կարդար կը գըրեն, չգիտե՛ն դաս կուսան» — «Սկիւսարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ». — Միսսֆեան երեսփոխան եւ ասենապետ. — Իր կենցաղն 1885էն ասդին. — Իր ծամադրաւայրը. — Իր ապրանքն ու տարազը. — Միսսֆեան Հանի-աղայ. — Տեղական ու հոգեքանական պատճառադիտութիւններ. — Իր սրահն ու սենեակը. — Իր մարդասեցութիւնը. — Իր ծերութիւնը. — Ինք Տարուիականութեան յարած. — Հիւանդութիւնը. — Վախճանն եւ յուղարկաւորութիւնը. — Սկիւսարն եւ Սկիւսարցին. — Իր Պարթեկոպէն ու Պանթոնը. — Վերջաքանական բուն տեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական թուականն 1870 : Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը ետքը՝ Միսաքեան իր Նոր Բաքե շոնին հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատեաններովը , իւրակերտ բուրաստանովը , թռչուններովը , հաւերովը , իր երազներովը , յոյսերովն և սպասանքովը : Իբրեւ դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք , ինք օրերով առաջ՝ հակառակ ֆրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղիտաւոր պաշարումը . մինչ Փարիզցիները կրակ ու բոց կտրած ա պե՛րչեմ ա պե՛րչեմ կը գոչէին , ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք , գլխաւորապէս օթեկ հացի կարմրած շերտեր աւ թահին հեշվասը՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ : Եւ անոնցմով էր որ շաբաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անսուրբ կատուներն եւ մուկե՛րն անգամ կը մաշէր կո՛յր կատաղութեամբ : Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքեւ . վասն զի երկրորդ շաբթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը , և կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը ահ

ու դողի մէջ : Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ առիթ տուած է իրեն յօրինելու իսկոյն քերթուած մը , որուն մէջ կը նկարագրէ պաշարումին խստութիւնն և շուրջանակի աւերը բաբելական , իր դժբաղդ վիճակը ճակատագրեալ , Քրանսացիներուն ղայրագին խուճապը , Փարիզի բնակից մոլութիւններն և փառիզցիներուն զեղծ վարքը՝ պաշարումէն առաջ . հո՛ն է՝ որ երբայեցի գուշակի շեշտերով կը կշտամբէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ Քրանսացիները : Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ փախած էին Փարիզէն . սակայն ինք՝ Քրանսացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն երբեմն ուրախակից՝ կուգէ նաև աքիլեան կարեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց , և կը մնայ հոն՝ թերեւս մեզի անծանօթ ուրիշ պատճառներով ալ :

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միսաքեանի ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական մոլխերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին , ամէն յոյսի հետ խորատուզուելով հեղեղեալ խառնակութեանց մէջ , որոնցմէ ազատիլ չէր հնար բայց եթէ համբերութեամբ և սլատեհական փախուստով մը :

Ամէն բան լմնցած էր 1871ին : Այդ ահաւոր անկումէն ետքը՝ Միսաքեան սկսած էր նկատել գաղիական հռչակեալ մեծութիւնն և գիտութիւնը ճշմարիտ փիլիսոփայութեամբ մը ,

սոսկ մերկ աչքով , առանց խոշորացոյցի , առանց ակնոցի անգամ :

Տարիքը լեցած , իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած , իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած , հրապարակն անձկացած՝ յետին ակն մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճարհատեալ պանդուխտին ներսէն ; ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ : Ա՛լ դառնալու է Պոլիս :

1871ը Պոլիսի հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր . գործօ՛ն , խօսո՛ւն , սրբագրեա՛լ , խարքալեա՛լ : 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատուութեամբ՝ նոր և սլխարհիկ գնացք . կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր շարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը . հին կռիւները , կուսակցական մռայլ ու տգէտ վէճերը՝ գէթ առեւելոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերաշխութեամբ մը . միայն ֆրանսական անկումն ալ՝ բաւական ցնցած էր նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները , ուր 10-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ ֆրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ ֆրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ : 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ գործի գլուխ կանգնած՝ կը

խրախուսէր նորահաս երիտասարդներն՝ իր ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլտուութեամբ (tolérance)։ Օրագրութիւնն՝ հիներէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող ձեռքերուն մէջ, Մասիս, Փռնը, Օրագիր, Մանգումե, Մեղու օրուան թերթերն էին, ու կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ, զաւեշտական ևայլն՝ մանրանմանութեամբ ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ երեւութեամբը ճշգրտատիպ։ Եւ այս կեանքը ֆրանսականաց Միսաքեանին ալ չսիրած բանը չէր։ Այդ նմանող զարգացումին ձայնը՝ մանաւանդ հեռուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն, անո՛ւշ այնքան, որքան դառնացած էին իր շուրջի որոտող ձայները։

1871ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մարսիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփայ տարազովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հետն առած մինչև իսկ իր 24 տարուան ֆէսը. բա՛րք։ Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռագիր բերած էր հետն և երկու կառքի չափ սարուփարթայ, որոնց ամէնուն տնօրէնն ու խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը. ստուգիւ, կենցաղին նայելով, Ռոպէնսո՛ն ի Փարիզ Ռոպէնսո՛ն ի Պոլիս։

Նոյն օրը ժողով կար, կըսեն։ Ժողովա-

կաններէն իր ծանօթները գալուստն իմացածնուն պէս . կը փութան հետաքրքրութեամբ դիմաւորել զինք , և հարեւանցի թօթուրտութէ մը ետեւ՝ բերել ժողովին սրահը , ուր չնայելով իր նժդեհական արտաքինին , կընեն իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը : Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կուտայ Օտեան Պօղոս աղայի բանասէր որդիին . հոն կը գրտնուի նաև Գեր . Մկրեան Տ . Յովհաննէս հայրը : Միսաքեանի մեկնելուն վրայ Օտեանի որդին 20 ոսկի Մկրեան հօր կուտայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախապատրաստութեանց : Զամբան հանրակառքին մէջ շատ կըստիպէ քահանան Միսաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը , բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ . մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել :

Այնուհետև իր համբաւն անդրադառնալով բաւական խորունկ ալքերէ , կըսկսի տարածուիլ մանաւանդ գրագէտ ըսուած դասին մէջ . «Տեանն'նք , ներկայանա'նք , խօսի'նք հետը» կը շնջեն անկարծախրաբար , բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ : Մէկ քանի շաբաթ հիւր կըլլայ Սկիւտար , Իճատիյէ , Իւթիւճեան կարապետ էֆէնտիի տունը , մինչև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը պատրաստէ սենեակ մը , ուր և մնաց մինչև վերջը :

Պատգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասարդութենէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտներէն, Պոլիսի հայ իմացականութենէն կարեւոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնեն ու կը շօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզանազան (indifférent) պարզմտութեամբ կը տեսակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարիզի համարձակ տեսիլներով և յիշատակներով, մինչև որ կը լուծուի ի՛ր ալ պատրանքը, մինչև որ կը խմէ բիւղանդական քուրը:

Լուր կելնէ հաւել իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ունեցեր է, ու այդ զաւակներովն եկեր է Փարիզէն (այս լուրն ինք հանած էր): Կերթան անձկութեամբ և կը հարցունեն զաւակները. — Զսւաւակներս, ահաւասի՛կ: Եւ կըսկսի ցուցադրել իր բազմեղբայր գիրքերը:

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՛նչ խօսակցութիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն և ի՛նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարեկամներ այնքա՛ն տարակարծիք գտնուեցան ապա իրարու և թշնամացա՛ն իսկ, մինչև որ այդ գրական ու անձնական քակտումն՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ձախողութենէն ալ:

Մասիսի խմբագիրը բաւական ստիպած

ըլլալու է թարմ թարմ հրապարակ նետելու համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պընդած ու չէ զիջած՝ գէթ տարի մը հեռուէն ազգին վիճակն ուսումնասիրելէն ետեւ գործի սկսելու խորհուրդով: Դարձեալ՝ Միսաքեան բաւական անշողոքորթ յանդիմանութիւններ ուզողած ըլլալու է, ըստ իր սովորութեան, Կ. Ս. Իւթիւճեանի՝ գրական քանի մը խնդիրներու և անձնական պարագաներու համար, որ բնական տարածայնութիւն մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիաբար Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը և քսան տարի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հոսմին մէջ գրողի և գործողի մը միջեւ:

Միսաքեանի պայմանադրած այդ տարուան պայմանաժամն՝ համառօտեցաւ, սակայն, բաւական ձախորդ կերպով: Ժողովէն, օրագրութենէն, թաղերէն այդ անձն իրենց կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին. սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմեռ չէզոքութենէն, ու թարմ և հզօր համբաւի գիտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ անխախտ կը պահէր զինքն հոն:

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական ազդեցութեան ու համակրութեան գաղափարը՝ դեռ հզօր կը պահէր իւր Ֆրանսական անձնասիրութիւնը, իր համարձակ անձնավստահութիւնը, որ յաճախ ալ աննսրդաչնակելի հը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փոխառկայական (իր իսկ բառով) միտքին։
Կայի՛ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տա-
րակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միսաք-
եանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն
վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենա-
լու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ
ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրե-
րէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն
ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէու-
թեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը
մտերիմներու տունը խորհրդակցական սահ-
մանէն։ Հին կարապն հրապարակով խօսեցու-
նելու ոմանց հետապնդութիւնն՝ յաջողեցաւ
վերջապէս նետել օրուան ատեանը, լաւական
ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Մի-
սաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը
«Առաջին անգամ այս պարագաներով հրա-
պարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր»
կը գրէր իր առաջին տողերով. երանի՛ թէ
մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն
ու չգրէր դեռ։ Ահաւասիկ այդ պարագանե-
րը. վա՛ճ, կենդանի բառերուն վրայ ծագած
էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փռնջի մէջ, որ
կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու
հետ և տակաւ աճելով՝ առաւ ակադեմական

գուարճալի երեւոյթ մը. բառարաններ, փաստաբաններ, դատարաններ յուզուեցան ամիսներով. գրագէտ չմնաց որ բան չգրէր այդ բառերուն՝ լայնքին, երկայնքին, քզանցքին ու ատուերին վրայ. գրեցին մինչեւ Ա. Մ. Գարագաշեան ու Տէրոյենց ալ : Եւ այդ գործունէականարեւն էր՝ որ պարպեց Միտաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատրանքէն :

Համերական այդ հպարտ մակագիրով գրեց ի՞նք ալ քանի մը հռետորական յօդուած. իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զինքը. այլ, չիտա՛կը, բանը չէ՛ր արժեր ա՛յնքան լեզու և ա՛յնքան գիցարանութիւն և արամարանութիւն սկրրթելու չափ :

Չէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անճանական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող լրջութեամբն հրապարակ նետուէր, վիճէր, մերթ տղայանար ու մերթ վարժապետանար, աուլուէր, հեճուկի իստնուէր՝ Փարիզի քսան և հինգ տարուան փիլիսոփան, որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր գործեր : Յաջողեցան, Յ. Պարոնեանի ըսածին պէս, իրենց ծովը ձգել հին լուղորդը, և յաջողեցան ընկղմել իսկ զայն, վասն զի իրենց ընդդիմոսնաբար կը լողար և կը մտրուէր զիրենք անխնայ :

Շատ աղայ էինք մենք այն ատեն, և Մի-

սաքեանը տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կարգացինք իր գրուածները բացառիկ հեաաքըրքրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու ճարտարխօսական ուժգնութեան վրայ կրծուացած նորանշան անձնասիրութեամբ, և աւնողք ճշմարտասիրութեամբ մըն ալ առած խրտուցիչ կերպարանք: Կը բաղձայինք տեսնել ֆիլիսոփայ մարդը. կուզէինք մենք ալ տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանաւանդ մեր մէջէն մէկն՝ որ կոյր տարփող մըն էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին մարդերու:

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատահեցանք իրեն. անձրեւոտ իրիկուն մըն էր երբ ներկայացանք անոր: Պատուելին (վասն զի այսուհետեւ այս անունով պիտի անուանենք զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր. միջահասակ, խարտիշամօրուք, առոյգ կազմով, կարմիր երեսներով և վառվռուն աչքով՝ վաթսուռնոց մը կը ցուցնէր: Արտաքին երեւոյթը՝ փիլիսոփոս ամղանէն ու անյարդար մօրուքէն ու Փեպէն զատ՝ չունէր կարգէ դուրս բան մը: «Օ՛ բարե ձեզ» ըսաւ, և տաք ժպիտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն ետեւ՝ «Կերակուրիս ատենն է» կրկնեց և հեռացաւ:

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հոգաբարձութիւնը մտադիր է եղեր գասախօս

դնել մեր դպրոցին Միսաքեանը: Զէի՛նք ակնկալեր զայս. զի թո՛ղ որ շարունակեալ խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ուսումէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը, լսած ալ էինք որ Միսաքեան՝ հակառակ իր մէկ հին Վսեմ. աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր քանիցս թէ «Ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ կրնար և չեմ ուզեր ընել»:

Մեր այս դպրոցն ունէր այն ատեն արտաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին անկանոն վիճակ մը. աշակերտներէն շատեր երես ելած էին, ու հասակաւորներն ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց հետեւանքով:

Ուսումնական վիճակը՝ ֆրանսերէնէն զատ՝ շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր: Յաճախ հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի դասախօսին. յառաջադէմներն ու աչերնին բացուածներն՝ հետզհետէ կելնէին դպրոցէն: Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունենալնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմանայինք հոն, և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝ կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւններն ու գրաբառ խոշոր գիրքեր, Զարգացեջոցն ու Իշխականը: Ունէի՛նք Տիգրանակերտցի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն ալ, որուն մատենադարանէն գրաբառ գիր-

քեր փոխ առնելով՝ անյագարար կը կարդայի տարիքիս անմարտելի բաներ, մինչեւ իսկ Հ. Գաբրիէլ Լեւտիքեանի Պօղոսի մեկնութիւնը Երն և Օգոստինոսի Եղ. Քաղաքին Աստուծոյն: Ունէինք նաեւ ծերուկ դատարար մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբառ լեզուին վստիւթիւնը. մոլեգնաբար իմն կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եղուարդի վրայ՝ հին յոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով շարժուծեւերով ոստոստելով: Ա.ը կը նմանցունէր նարինջի և Բ.ը ելակի: Կարտասանէր տուփական շեշտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճողոմագոյնները, զորս գոց ըրած էր. մերթ կը պոռար աստուածապարարկի մը պէս «Պուկունքնե՛րդ ուտեմ, Հա՛յր Եղուարդ», մերթ լուռ մուռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վառն գի ունէր տեսալան մուսոյ մըն ալ). տրտառնաժ աւմէն մէկ բառին նիւթացած ձեւերը կը կաղապարէր իր ալեծածան մարմինին վրայ՝ դերասանական շարժումներով և տաղտկացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ տղայոցմէ շատերն ա՛լ երես ելած էին: Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ստոյիկ իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեւիւր խաբուելէն ետեւ առտնին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խորունկ նիւթերու վրայ, Բարիի եւ չարի սկիզբին, նիւթին յաւիտեականութեան, իրաց վախճանին, Պիթագորեանց ու Ճենականաց վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ Ա. Մանծոնիի գիտուն-իմաստակ Ֆէրրանտի գուարճալի խելքովն և տրամաբանութեամբ⁽¹⁾, և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կընէինք ի յարգանս իր մաքուր ծերութեան այդ գէր վարժապետին ատենականները, որ շատ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած Շահնազարեան ու Ներսէսեան վարժարաններուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ վարժապետած և Միսաքեանի ալ աշակերտակիյն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առոյգ ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն տակ մօր տեսած միա՛կ իմաստասէր մարդն էր՝ որ նախկին բողբոջը սնոյց մեր մէջ ծաղկաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս Զօրայեան, ուտելիքն էր արմաւ շաքարած պանիր և քաղցուեղէն. միա քիչ կուտէր։ Եւ մեռաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ օր առաջ աւետեց մեզի թէ Միսաքեան Պուէտը մեզի պիտի դասախօսէր. Ա՛հ, այդ Պուէտ անծանօթ մակդիրը

(1) Ա. ՄԱՆԾՈՆԻ Խօսեցեալ, Թրգմ. Հ. Եղ. Հիւրմիւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454։

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ . արդեօ՛ք Պղատոնի կապարէն կերած թէ Եղիա մարդարէին քղանցքին կտորէ՛ն ժառանգած մարդ մըն էր Պուէտը . ամպրոպային հմայք մը կար այդ պուհո՛ւ ձայնին մէջ , յոյժ տարբեր և յոյժ գրաքառ ալ Ֆրանսական բռնեղ նա՛յ ձայնէն :

Անգամ մը իմ բացակայութեանս՝ այցած էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին գրաբառի համար ունեցած տարփանքէն : Իր երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուելու համար դալու որոշուած օրն՝ առաջին զասարանը կըսպասէինք Ե-7 հոգի կրօնական լուութեամբ : Հասաւ ակնոցաւոր մարդը ⁽¹⁾ , վրան ալ մանքոյ մը . խոշոր փեւ մը դլուխն և քանի մը գիրք ծրարած անութին ներքեւ : Եւ Ֆրանսական թեթեւ ոստովով մը բազմեցաւ իր աթոռին վրայ . չափ չունէր մեր սւրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին : Կըմտածէինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝ թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ մը , որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հալու տարազով , անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլալու էր եթէ ոչ Պրոմէթէոս մը : Կը դիտէինք իր յանկարծական շարժումները . Ֆոնօկրաֆի

(1) Իբրեւ մարմնական նշաններ՝ Միսաբեանի վրայ գիտուած է աչքին միոյն շեղումիւնն և մէկ ճկոյթին կարկամութիւնը :

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ բառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհակամբ մե'ղմ, յստա'կ, քաջուո'ր արտասանութեամբ։ Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին վրայ և հարեւանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր հայերէնին։

Քանի մը պատասխաններ տուինք Զարգացելոցէն, որոց չհաւնեցաւ։ «Զարգացելոց ալ կը կարդաք, հէ՛. դուք ճի՞ն չեղած մարդ զարնել կուզէք կոր։» Ոտանաւոր ալ կը գրէինք այն ատեն. «Արձակի՛ աշխատեցէք, ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կարդացունեմ. Տելեմաք և տրամաբանութեան ալ դասեր պիտի տամ»։ Քանի մը անդամ այսպէս փորձելով շարունակելուն վրայ՝ հետզհետէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը. Հոմերի Իլիականը տեղի տուաւ Վիրգիլի Ենէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, որուն վրայ մանաւանդ ե'ս շատ ուրախացայ։ «Ես կուզեմ որ, ըսաւ, աղէկ սորվիք Հայերէնը, մինչեւ որ չհարստանաք գաղափարով՝ գրել չպիտի տամ ձեզի. Ֆրանսերէն ալ պիտի տամ՝ բայց հարիւրին իննսուն Հայերէն՝ պիտի սորվիք։» Շանդի՛ պէս զարկաւ այս վճիռը մեր մէջէն մէկ երկու ֆրանսամոլներուն, որ կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւնը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի մը բերնէն։ Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հատորն ու Պրանսերէն հին տրամաբանութիւն մը, զոր թարգմանելով գոց պիտի ընէինք և օրինակէինք ալ. երբեմն Շաբալէն ալ գոց ընելով իբրև Պրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր ուղեկովը: Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք այդ մէթոտով. աշակերտներուն մեծ մասը դժգոհ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝ օգուտ քաղելով դպրոցին թոյլ գնացքէն. այլ կայի՛նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին բնմուռնչ համակերպութեամբ և պատճառաւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ դասեր կորդելու ակնկալութեամբ, կը հետեւէինք գոցի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր թելադրութեան՝ գիշերներն ու պարապոյ ժամերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել իսկ՝ Ռոլէնի ու Անաքարսիսի ստուար հատորները, Ննէականն ու Ե. Հիւրմիւզի տաղերը: Ի՛նք չհասած՝ գրաբառի մէջ (ի՛նչ պահեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ դարգացում մը, պատճառով մը բնաւ գլուխ չուներնալով Պրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանութեամբ մը. գրած ալ էի Որիոն վերնագիրով ձմեռուան վրայ տաղ մը, որուն մէջ բախող և ողընդժնեայ բառերով ձմեռուան խստութիւններն իբրև թէ կը պատկերացունէի, քանի մը ձեւ ալ յարասելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ Վենետիկ պիտի երթամ ու Հայր Աթոնին պիտի հասնիմ. ժպտեցաւ, և այնուհետեւ աշխատեցաւ վարպետ ձեւերով առաջքն առնել այդ Վենետիկի գաղափարին, որ տղայական դաղափարներուս ամէնէն հասունն էր և որ պիտի կըրնար միանգամ ընդ միշտ փրկել զիս . . . . :

Ինք Միսաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խժրժելու աստիճան կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւրմիւզի ոճին մէջ էր, ըստ Պուէսին. ամէն գեղեցկութիւն, հայկաբանութիւն, վայելչութիւն, ճաշա՛կ, շո՛րհ, մինչեւ Ս. Հոգի՛անգամ. իր նախապաշարումներէ՛ն էր աս : Կըզմայէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր ստէպ «Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր գոց ընելու է Անաքարսիսն և Աստուածաշունչը. չա՛ն պէս աշխատելու է» : Այս խստութեանց վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խրրտչիլ իրմէն, որոնց մէջ կայի՛ն դասէն դուրս մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուողներ : Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝ ձգելով իրենց սիրելի ձեմարանը՝ կուգային ունկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու վարժապետական հիսկներնին : Օր մը Դուրեան հրատարակած էր Փռնջի մէջ արձակ քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ես կարգացի

բարձրաձայն մեր Պատուելիին. մոիկ ընելէ ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուրեանին — «Եթէ յաջողիս, ըսաւ, գրել այդ իմաստն Հիւրմիւզի գրաբառովը, այն ատեն կըլլաս ճշմարիտ բանաստեղծ»։ Սակայն Դուրեան գլուխ չունէր գրաբառի. ցայնվայր կը գրէր գեղեցիկ թատրերգութիւններ ու բանաստեղծութիւններ աշխարհաբար. այնուհետեւ իբր ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրաբառի՝ ալ։ Քանի մը անձերու այս կարեւոր գարձին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդորներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը աւելի եղաւ՝ որով իրենց հիմնաւոր ապագան պատրաստուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ։

Երբէք չէր յոգներ բան մը բացատրելու, տպաւորագոյն ընելու համար, այլ հեղինակօրէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կը-տէր. խորհուրդներ կուտար հեգնութեամբ խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կարդար ու կարդալ կուտար լայնսրտութեամբ։

Զուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադրութեամբը։ Ամէնէն կարեւորն էր տրամաբանութեան դասերնիս. ինք շատ հզօր խելամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու արուեստին կանոնները, որ հիմայ (1898) վերցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն դպրոցներէն՝ տեղի սալով ճարտարխօսութեան և բանաստեղ-

ծութեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկրորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդներու։ Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մենէ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակն իմանալու համար երբ օր մը գաղտ կը թղթատէի մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, զայրացաւ, ու դատապարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը չափ...։ Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ գաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ՛կ կօգտուէին վարպետորդի սաները, որ կըրցան շողոքորթել զինքը։

Պոլսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատուներուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Զե՛ն կարդար, կը գրեն. չգիտե՛ն դաս կուտան» կաղաղակէր։ «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւ մարդիկ են»։ Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ոսկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախօսութեանց հա՛մար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին լաւ վիճակ մը։ Այդ քրթմնջիւններն ու նորանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսութիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկըսաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ։ Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

նեղսրտէր կը փախչրտէր. «Դե՛ւք թելադ-
րուած էք» կը պոռար: Այդ կառկածոտ ընա-
ւորութիւնն հետզհետէ այնպէս աճեցաւ մեր
աղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մա-
նուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը,
իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք
ելներ: Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին ան-
սալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակա-
ռակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝
կօւզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլ-
լայ մեր ուսուցիչը: Ես՝ ութ-տասն ամիս
այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմիական
կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն
չարշի՛ ... իբրեւ քեզ Պուալոյի Արուեստ Քեր-
թոդականին Ա. գլուխը թարգմանելով յան-
գաւոր գրաւար:

Մէկ երկու տարի ևս շարունակեց դաս
տալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական ան-
յուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խա-
ղալիկն ըլլալով՝ մինչեւ որ յաջողեցան հանել
զինքը. չկրրցաւ իր երկա՛ր մէթոտին վրայ
հասցունել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի
միայն կրրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց
խսկ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ:
Թերեւս զզջա՛ց ալ դասախօսութեան սկսե-
լուն: Քիչ մը ատեն ալ դաս տաւաւ Գառը-
գիւղի դպրոցն՝ առանց զգալի արդիւնքի.
«Սկիւտարի հոգն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ»

կըսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սաներ՝ Ամրտոլցիներո՛ւ պէս կը հետեւէին իր խստապահանջ խորհուրդներուն :

Յտքերն սկսած էր քանի մը տուններ ալ առանձին դասախօսութեան... Ու անգամ մը ժողովին յուզուած մէկ նիստին ատենապետ ալ եղաւ. փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան գրեց իր զաւելտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկտողներով. սաստի՛կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ :

Ատեցող կը թուէր կուսակցական վէճերու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարեբաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զգուանքով կը դատապարտէր Լ՛նդհանուր ժողովին ընթացքը : Կատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կանոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի⁽¹⁾ ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր տեսակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրնար յիշել : Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամաբանութեան անաչառ ոգին ալ. 1885էն անդին ա՛լ անխեաց կեանք մը կանցունէր՝ շատերուն աննշմարելի, իր հին անյողդողդ բնաւորութենէն բաւական բաժն ալ լեւրջապէս զոհելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վիճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(¹) Իր բառն է :

ասան՝ ղինքը Փարիզէն ճանչցողներ, — բը-
ժիշկ, բանասէր — ճո՛ւր է ան Փարիզի Մի-
տաքեանը, ստուե՛րը չէ մնացած հիմայ իր
վրայ՝ կըսէին: Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու-
ներհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս սպիա-
ցունել իր խո՛ր ու անտե՛ս վէրքերը: Իր հին
նկարագիրէն իր վրայ կը տեւէին դեռ իր
ամնձնավստահութիւնն և անկարօտ օրինապա-
հութիւն մը, զոր իբրեւ մինչեւ ի մահ, ամէն
սրարագայի մէջ, իր ետեւէն ընդ քարշ տա-
նիլ կը ջանար:

Զբօսական ժամադրավայրն էր Սէլամարզի
Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր
ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ 1 $\frac{1}{2}$ ներկա՛յ
էր քանի մը բանասէրներու հետ: Կը խօսէր
ընդհանրապէս օրուան նիւթերուն վրայ՝ իրեն
սեպհական որորուն պերճախօսութեամբ մը:

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի
ու Ա. Մ. Գարագաշեանի գրածները. կը
խօսէր մրգեղէններու, Փարիզի կենցաղին,
Ամիրաներուն և Ճեմարանի ժամանակներուն,
Պրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուես-
տական գիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրու-
թիւններով. կը պանծացունէր անգղիական
գործնական հանճարը, կը խոկար Գերմանե-
րու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյ-
սեր և համակրութիւն կարտայայտէր Իտալա-
ցիներուն վրայ. առիթ չէր փախցունէր կա-

Թողիկ Հառմին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ վանական մեկսուսի մտածութեամբ մը վերջացունելով իր խօսակցութիւնները :

Տասը տարի շարունակ կերթայինք՝ իրիկուընէ իրիկուն՝ չառշիի անշա՛հ և ապաշնո՛րհ գործերու մը մէջ խոշտանգուած միտքերնիւ տխրափեցունել հոն իր տեսքովն ու խօսքովը, որ ունէին մեր երիտաւարդութեան համար հմայք մը հոմերական : Սակայն շատ ալ կագահէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու մը վրայ : Երբեմն ալ ժամ մը լռիկ մնչիկ անկիւնը նստած՝ միսքարոյը բերնին՝ առնելէ ետեւ գաւաթ մը ջուր, կը վառէր լապտերն աթեւաւոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր սենեակը : Հետզհետէ թախծագին կերպարանք մը առնելու վրայ եղող այս կեանքին կարեկիր, շատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշխատեցան բարեկամաբար իրեն յատուկ օրագիր մը հանել տալու, այլ ինք ի սպառ տարածամ խրտուցումով մը չհամարձակեցաւ . ա՛յ ծեր էր վերջապէս :

Իր հին աշակերտներէն մին՝ մինչեւ տեղամ իր ոսոխներուն դէմ հրապարակով ոտախելու աստիճան յարեցաւ իրեն, որպէս զի սիրտն առնուելով՝ հաշտուի որոնց հետ հին պոճուկներ ունէր . սակայն ի զուր : Տարիքին հետ կաճէր կառկածոս ու մենասէր բնուութիւն մըն ալ, որ կը մթագնեցունէր և

արտաքին աշխարհի հետ անհաղորդ կը պահէր իր իմացականը :

Միշտ կը կարդար, սակայն քիչ կը գրէր. գրածն ալ ընդհանրապէս ոտանաւոր էր. երկարոճ իմն և անօտրած իմաստներով : Տարիքն եօթանասունը կանցնէր և փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտութիւնը փոխելու անյար ու անապատճառաւոր զուարճախօսութեանց և հակադրական վարքի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարներով՝ շատ չկրօցանք ըլլալ ականջալուր և ականստես :

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւնը, հրապարակային կապիկ ու չտես կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութենէն ու անձնասիրութենէն թելադրուած մարդատեսչութեան մը հետ՝ ուժացուցած էին զինքն իր տիրածներէն անգամ. և Միսաքեան՝ կոպտուած իր ակնորժներէն ու փետրաթափ՝ ա՛լ գարծած էր իր թաղին մէջ պարզ Հանի աղայ մը՝ կենակից ու խօսակից անուսո՛ւմ մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկընալուն համար՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անո՛նց միտքո՛վն ու լեզուով, սրով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ. անհնա՛ր է չպըշտիլ իր շուրջէն (¹) :

(¹) Ի. Թէն Շէքսփիրի վրայ ի պատմ. Անգղ. գրա. կանոնքան :

Այդ շուրջի անձերը կը դատէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այնմ կը բերուէին իր վերաբերումով. գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէին խօսէր, ո՛վ գիտէ, ի՞նչ էր իր մեծ մեղքը: Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երեւոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակերպութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը:

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարելու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուէն ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասարակաց կարծիք ըսուածէն. թերեւս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահմանագլուխները, որ ճակատագիր կանուանենք, կամ զի իր մեծսիրտութիւնը ունեցաւ մարդախոյս ներանձնութեան խորունկ պատճառներ, զորս չկրցաւ չքացունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մին: Եկած հասած էր այնպիսի ժամանակի մը, ուր հին բարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն իսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիրենք եղծանող նոր չըջումներուն հետ: Այդպիսի շրջան մը կանցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր. այդ շրջանին մանաւանդ՝ շա՛տ դժուար է ապրիլ փիլիսոփայաբար. հոն հանգստասէրներն ու օրէնքի այնչափ կարեւորութիւն չսուողները՝ կը թուչան իրենց լաւութիւններէն, իսկ օրի-

նապահներն ա՛լ աւելի կը խստանան, որով երբեմն իրենց պնդութեամբ ատելի ու ատեցող ալ կըլլան։ Պատուելին ալ՝ իր հին բարքին հետ՝ հինէ նորէ խառնուած կենցաղակա նոն մը ունէր, որ շատ բանին չէր գար ժամանակին մարդոց և շրջում մեքենայող յառաջընթացներուն։ Եւ ինք ալ փորձառու այդ շրջումներուն, ա՛լ գիտակից որ չպիտի կրնայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փիլիսոփայութեամբ, և դառնացած ճարակող նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապաւանութիւն)՝ չափէ՛ն աւելի գոգմընած երեցաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ։ չափէ՛ն աւելի խստացաւ, և խորշեցուց իրմէն գրեթէ ամէնն ալ։ Շատերն համարեցին զինքն հասարակ տեղիով մը՝ Դիոգէնէս, այլ ինք իր խստասիրութեամբն ու գիտութեամբ համեմատելի էր աւելի Տիմոնի։ Իր անհամբոյց բարքովն ու անաչառ դատումովը, անո՛ց պէս կռուեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ, որ մոռնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդատեա՛ց ըսին իրեն ու մարդատեա՛ց ալ ըրին։ Ասոնց վրայ՝ ունէ՛ր այդ մարդատեցութիւնն առանին պտտճառներ ալ։ Իր վերջին տաքիներուն ո՛չ միայն բարեկեցիկ չէր, այլ կարո՛տ ալ էր։ շատ օտակ կուտար գիրքի, տքով ստիպուած էր բնակիլ անշուք թնետեղ մը։ Կերակուրն ալ ինք կեփէր հոն, կա՛թ

ալ ինք կը կարէր. ամէն գործ ինք կը կատարէր այդ չորս կանգուն սենեակին մէջ, ուր շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականատես ըլլալ ոստայնանկեալ ամօթի մը, խորապէ՛տ զգացուած հպա՛րտ ամօթի մը: Լկսպէտ ապրող կամ այսպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝ ինչպէ՛ս չըլլար յաճախ դառնախօս և դառնագործ ալ: Վերջապէս ի պաշտօնե տուրք մը չէր ինք:

Այդ իր ոստայնն ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւանին անկիւնը 5-6 մէդր մեծութեամբ սրահ մըն էր՝ տախտապեղկով մը բաժնուած երկուքի: Դուրսի դուռնէն ներս մտնելուդ՝ դէմդ կենէր Պատուելիին խոհանոցն ու բազը, մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն, բակք մանաւանդ շատ խառնափնդոր էր. չորս դիէն դարակներ՝ շիշերով և պատկներով լեցուած, ոտնամաններ, կրակարան, ջրաման, աղտոտան և մաքուրն իրարու քով, սակայն միշտ անջրպետուած՝ խելքո՛վ մը: Ներսէն աւելցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը, սրուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռները պըտուղներ սերկեւիլ կամ խաղող և այլն: Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր, և հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ եռոտանիներու վրայ) կարծրացած բազմոց մը, որ տարիներուն հետ կը ծերանար և կաղտոտէր և որուն վրայ կը գտնուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Յրամներէն գիրք։ Մնարը կը հսկէր իր աւանդական ձէթի կանթեղը, զոր ամէն գիշեր կը վառէր, վասն զի «կը վախտար գիշերն անլոյս արթուննայէն»։ Անկողինէն դէպ ի իր փողոցի դուռը կը ձգէր չուան մը, զոր կը գործածէր հիւանդացած ստեներ՝ — սլառկած տեղէն բանալու համար այդ խորհրդաւիակ մուտքը։ Մեծկակ պաշար մը ունէր անուշեղէնի. ունէր նաեւ պատուհանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն, որոնք ազատ արձակեց հոքի տարիներուն։ Իսկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ կտորներ, որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահուրնէն հոքը, և որոց ամէնէն աննշանին արդիւուած էր դաշիւ իր կենդանութեան աւտեն։ Այդ խշտեակին վրայէն լսած ենք շատ անգամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքերու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ, որ իր նուազուոր արտասանութեամբը կառնէին քնարական ձեւ։

Քսան տարի այդ խցիկներուն մէջ ճգնեց Պատուելին՝ ռամիկ պանդուխտներու դրացնութեամբ, ու հեազհէտէ ընկճուած համակերպութեամբ։ Չէ՛ր ընդուներ հոն շատ մարդ։ Իր սակաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կըրնային մտնել հոն. դուրսի դրանը համար ալ չինել տուած էր անլոյծ կղպանք մը յատուկ։ Հոն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը. հո՛ն էր ի՛նք իր լուսացարարը, ի՛նք իր խոհակերը, ի՛նք իր ծառան, ի՛նք իր տէրը: Շատ կը կարգար մանաւանդ Իտալերէն ու Ֆրանսերէն մատենագրութենէն. իր սիրած լրագիրներն էին Թանն և Ժուռնալ ճե Տեպան: Վերջերը սէր սուլած էր Թուքերէնի ալ, և Ահմէտ Վէֆիդ փաշայի Տելեմաքը բաղդատելով Հայերէնին հետ՝ կուռումնասիրէր:

Ունէր նաև հազուադէպ բնասորութիւն մը. իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ՝ ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ՝ քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեք կը հոլանէր իր կարողութիւնը, քիչ անգամ կը նշմարէր իր բուն լայնութիւնն ու խորութիւնը, մանաւանդ պատմականի ու բանասիրականի մասին. ասոր համար՝ արժանիքով իրմէ շատ վա՛ր այլ գլուխ — դոկտը (poseur) գրագէտներու չա՛փ ալ չպատուեցաւ իր ժամանակակիցներէն. իրար քարլնդոտնելով իրար բամբասելով և յաչաղելով յառաջ անցնողներուն մէջէն՝ ո՛ր անծանօթ մատին հաբումով՝ ետ մնացողներուն դասն էր ինք, ուր ապրիլը դժուար և ուրկէ շատ դիւրին էր, սակայն, արձակել ճշմարտութեան պողպատի ձայնը. աւելի՛ այդ ձայնէն քան իջանձէն էր՝ որ կը խորշէին գլինքը մարդասեպ անուանողներն ալ: Այդ յետամնացու-

թեան մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացական կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տեսնէր չատ անարժաններ. որով կարգ մը իրեքու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց իր արհամարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և անձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհամարհել է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ համոզումէ մը յառաջ եկած ըլլայ ադ. և մարդատեսացն հուսկ ապա ատելի՛ եղաւ մարգերուն: Առ հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի բանաքննողներու և ամուրիներու վարքը:

Ո՛րինչեւ 1890՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ հեռզհետէ այս փոխադարձ արհամարհութիւնը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կարեւոր բաժինները՝ Թողուցին զինքը, այնպէս որ Պատուելին իր կարած և լուացած ցնցոտիներուն մէջ դատապարտուեցաւ անցունել չղջիկանի կեանք մը:

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կելնէր իր գորշ գրգլեակովը, բեռնաւորուած օտտնին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծածկոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը բան՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես կին կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ իր շփոթ քայլերուն իսկ մէջ դէպ ի յառաջ՝ կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչնայ գլուխը դարձունելու...: Այս ոգին կը տիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ:

Այդ վերջալուսական անկեցութեան ատեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթագոյց մը։ Եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ գարձունելով կը փախչըտէր։ Լերդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ։ Իր ծերութեանն ու դեպութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կարի՝ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըստած հաւատքին բացակայութիւնը, կէր իր խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՝ կըրցած ապ իր գործերուն գէթ վերջին կնիք մը։ Գրեթէ ընաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն։ Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տունները։ Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տառնականութեան, և ա՛յ սկսած էր իրեն համար՝ յոգնած լարուած պատարուն միտքի մը այն անդուլ խարբալումը տեւեռեալ նոր գաղափարի մը վրայ, ուրկէ գառամ հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին : Բիւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը առջեւ՝ կարճեալ ու տարտամ յոյսերով , այդ համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճիշդերովը , պէսպէս ներհականերովը , արտակարգութիւններովն՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ իր ծանօթներուն անգամ :

Ա՛լ ցնդեր է կըսէին , ինչպէս մահուրնէն ետքը տարէց բղետաշխ բժիշկ մըն ալ մեղի յայտնեց՝ թէ Պուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ . միայն՝ կըսեն՝ իր երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կըզգենուր իր հին զուարթութիւնը : Շատ կախորժէր Բուզկունճուքի ողիմպական հրօշակմանէն ու Պիզմարքի խմած պիւռայէն : «Մէկ վայրկեան մը աւելի ապրելու համար՝ ա՛մբո՛ղջ ունեցածս կուտամ , կը գոչէ եղեր . պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարու , իմ ծնած տարիս 91 տարեկան մեծ անճաւորութիւն մը մեռած է , ես ալ պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարիս .» և իր բժիշկ աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛ կըրնա՞ս ապրեցունել զիս» :

Բայց այդ 91էն շատ առաջ հասաւ 1891ը : Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնց բոյն դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ . հոկտեմբեր ամսուն՝ իւ սովորականին հակառակ՝ քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած , իր նախնի աշակերներէն մէկ քանին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան ափ կառ-
նեն սենեակին դուռը . կը բացուի , և կը տես-
նեն այդ խուցին հին շահապետը՝ պառկած
իր կարծր անկողինին վրայ , ուռեցած էին
ոտուրները , տագնապը բաւական ծանր էր :
կերթան Տօքթ . Ստեփան փաշան կը բերեն ,
որ կը հրահայէ շուտով փոխել սենեակը : Կը
փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօտաւոր
թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը . քովն ալ կը
դնեն հսկող կին մը : Ըստ վկայութեան քանի
մը ծանօթներով՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն
հոգածութեամբ մանաւանդ Մանուկ և Նշան
Տ . Յակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն ,
որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ
զինքը սիրեր են հօր պէս , ու կերակրուի են
անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը :
Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ
քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժշկ-
կական խորհուրդներու . ցոլցեր է յոյսեր վե-
րակենդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ
մը շատկէկ փախուցեր է գինին , և խաղալիկ
եղեր է նոյեան այլակերպութեանց : Այս և
նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ
չխնայելէնք հրապարակել՝ որպէս զի ընթեր-
ցողները կարենուն տիէնակողմանի գաղափար
մը առնել իր վրայ , որուն նկարագիրն՝ սկիզ-
բէն վախճանն՝ անկարելի էր բովանդակել
մեզի լանրամասնաբար . մե՛նք ալ ունինք մեք
ցաւերն ու պակասածները :

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին տխուր վճիռն արձակեք է Տօքթ. Թորգոմեան, ու ինք իր կառքովն Հազորդուելով ալ՝ պատ-
քաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդոված :
Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնոր-
հալիին Ընդհանրականը, զոր պաշտած էր տը-
ղայ հասակէն. հուսկ օրին սւգեր է տեսնել
իր բացակայ ծանօթներէն երկուքը, որոցմէ
մին հիւանդ էր նոյն միջոցին : Մեռնելէն քա-
նի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ ըսեր է
իր կրտսեր աշակերտին իր ունայնութիւնն ու
նայնութեանցը . «Հո՛ւս, հո՛ւս մարգարիտի
պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յն-
պիտի բաներ, որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ
պիտի ըսուին. ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ
քոյոր գրածներս» : Երանի թէ նորէն փո-
խադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փո-
խարկելով զայն. գէթ քիչ մը աւելի կապրէր :
Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ
հսկուի՞նք մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնալից օր
մը ձիւնփառ հասակի մը մէջ : Իր աշակերտ-
ներն առաքինաբար ու եռանդով հրատարա-
կեցին իր մահուան բօթն Սկիւտարի մէջ, և
պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ
մը, որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարե-
կամները, եկեղեցականներու մեծ մասը, ե-
րիտասարդ աշակերտներն ու Ճեմարանի չրջա-
նէն մնացած գիտուն քահանայ մը և գիտուն
բժիշկ մը փաշայ :

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը սեր-
տող Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուե-
ցաւ իր համեստ քաղաքէն։ Իր կեանքին վաս-
տակարեակ երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ,
կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ
երեկոյանալու գինն և քաղցրութիւնը։ Սկիւ-
տարի համար մոռցաւ շա՛տ բան, հոն ձգեց
շա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր
200(1)ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուան
սակիի չափ դրամ։ (1)

Հռովմայեցիի՝ մը շեշտով «Սկիւտարցի՛ եմ»
կը պողար յաճախ իր նեղ օրերուն. Սկիւտա-
րի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածա-
ծուկ կիանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իբ
Պարթենոպէն և Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛գ
Պանթէոնը։

---

(1) Այդ գրածն ատենօք հանգանակած և յիշեն տուած
էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները։
Յի ինք իր կարօտութեանց մէջ անգամ չէր խորած գայն.
Ֆահուլէնէն ետե՛ գտեր են այդ գրածն իր սենեակին տե-
կիւնը՝ գրուած քրչեայ ծրարի մը մէջ և կապուած ամզ-
գակի մը օտքին... Այնչա՛փ երեսը տօւին այդ հանգա-
նակութեան պարտքան սր . . . . .

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Ժամանակակից բանիրուն ծերերու և գըրականութեան անգլիո պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարժէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան :

Բացի վարժապետական ու բանասիրական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Մլիսաքեան թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ միա՛կն է՝ որ կրրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, լրծորդել իր նեղ սահմանովն իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ աննհրդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կրնէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիղերով և զղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կրնար պատկերացունել ճշդիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորքերը մտնելու կարողութենէն, զո՛րկ նաեւ աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ էր ինք :

Որչափ կըրցած ենք կշռադատել՝ իր հան-
րական նկարագիրովն և ի՛ր իսկ գիտակից
անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրեւ
բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջա-
վայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով ։
Իբրեւ բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդ
ու տաղանդ , բայց կը պակսէր տիրապէս հան-
ճա՛ր ըսուած սուր հոգեւտեսութիւնը . կամ
թէ՛ ըսենք՝ իր գրաբառեան հին կաղապարին
ու յանգամովիկ ձեւերուն մէջ՝ կընկրկէր ու
կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ
հանգամանքն հոտու , որ ընդհանրապէս հաշտ
չէ՛ արուեստի հետ ։ Տաղաչափական արուես-
տին մէջ՝ քիչերը կըրնան համեմատուիլ իր
հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող
քերթողներէն . իր ամէնէն հարեւանցիկ տա-
ղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առ-
նական ներդաշնակութիւն մը և՛ ձեւի կող-
մէն՝ Ճիողդոյի (O)¹ ին արագ ու սահուն
ոլորքը ։

Ինք Հ. Արսէն Բադրատունին ու Հ.
Նդուարդ Հիւրմիւզ անգամ՝ ետ կը մնան իր-
մէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու
մերթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ ։

(¹) Ճիողդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ
ճշդերագումեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ գիծով յանկարծ զը-
ծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշգրտոր
քան կար-
կինով քաշուածը , որ և առիթ տուաւ «Ճիողդոյի (O)»-ն
պէս կլորս առածին ։

Ունի՛ր ոտանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան
 Եւթգնութիւնն և Հ. Եղուարդեան փափուկ
 ներդաշնակութիւնը միալուծ կը ներկայացու-
 նեն ընական ծանրութեամբ, մանաւանդ ա-
 նոնք որ Ֆրանսայի մէջ գրուած են. ու ա-
 սո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճու-
 թիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ֆրանսայի ար-
 ձակ գրուածներուն մէջ է՝ որ կը ցոյայ յըս-
 տակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը:

Իսկ իբրեւ փիլիսոփայ՝ աւելի քան կար-
 ծիքով կըրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը
 արձակներուն մէջ շողացուցած տրա 'աբանա-
 կան ու իմաստասիրական նրբութիւններէն
 զատ, չունէր դրաքար ու տեսաքար յատուկ
 փիլիսոփայութիւն մը: Ի՞ր փիլիսոփայութիւնն
 աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ա-
 զատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուք
 ընականէ բաւական տարբեր թեթեւ անհո-
 գութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կե-
 րելէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն
 Եւ արտակարգութեամբ: Մտերիմ խօսակ-
 ցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր
 այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կա-
 տակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը
 ցալացունէին հին Պուսահայերուն հանճարը՝ մա-
 տենագէտ ու Ֆրանսիկ փայլով մը օծուած:
 Ի՞ր արձակներուն մէջ եւս շատ տեղ կերելէին
 այդ դառն իմաստասիրութեան պոռոտ հեռ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնագովութեամբ, այլ ո՛չ սնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարստահարող ճարտարխօսութեամբ: Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուտը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խորե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի. թերեւ հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրեւ միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ կապրին շատ մօտերը: Այլ կայի՛ն համակիր ու միտմիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանցաբար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտյանդիմանութիւնը (intuition), որ բնութիւնը սլահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը: Իր Քալուռը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ:

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թռռիչներուն՝ չէ՛ր նաեւ պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը:

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը, որուն վրայ մահացուններէն շատ քիչերուն տրուած է անխախտ և անաղտ մնալ, յաճախ տեղի կուտար իր զուարթ ընաւորութեան լծորդ-դիցարանական պատրալից նախապաշարումի մը և վարժապետական հին կողմնահայեցութեանց, որ ղոյգ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուակա՛ն և կորովի՛ գաղափարներու։ Անոր համար իր սկզբունքն և գաղափարները, ընտի՛ր տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով, չէին խարսխած ու անայլայլ. անոր համար մի՛շտ իր ետեւէն երթալը կը բերէր անսիրտներուն ծանր տոյժ մը. անոր համար ալ վերջերը չկրրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այնպիսի պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր կամ դատապարտել կը ցուցնէր սուաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր նեցուածներն ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նետուողները կը գոհուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաեւ չէ՛ կրրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց։ Իր ամուրիութիւնն և անոր հետեւորդ աստանդութիւններն ալ՝ կըրնանք ասոնց գլխաւոր պատճառներն համարել։

Բարձի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողականութիւն մը դը՛րապէս ու թեթեւ ազատու-

Թիւն մը տե'սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (օր-
պէս զի այսպէս ըսենք) հակառակ անձներու
թիւն մը. և իր անուրանալի բուն արժանիքն
ալ տղա'յ նախանձոտութեամբ և, ըսե'նք,
սո'ւր խստութեամբ մը կանհամէր: Նուազեա'լ
բանաստեղծութեամբ թո'յլ զուարճաբանու-
թեամբ և անտեղի՝ օրինասիրութեամբ շաղ-
ուուած ծերութիւն մը, որ հսկայի՝ ճիգերով
կաշխատէր տակաւին խաղալ երիտասարդու-
թեան խաղերը, շատերուն խրտուցիչ ըրաւ
իր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և շատե-
րէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անի-
մաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգ-
նական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն
ձեռագիրները, ու չկըրցաւ իմաստութեամբ
աւարտել իմաստութեա'մբ մը ապրած կեան-
քը: Վկա'յ են սատր իր վերջին աշակերտնե-
րուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու
անհաշու գաղափարները, ու իր ձգած բազմա-
թիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը,
որոց մէջէն արիադնեան թելո'վ ալ չես կըր-
նար ելնել: Չենք կըրնար ճշգրտիւ դատել
թէ ո'վ-էր այդ ձախողակներուն պատճառը.
ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը
մէջ սուղողները: Սա կըրնանք յայտնել վըս-
տահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետեւ
ունեցաւ մեծ սնկում մը, կամ բնական օ-
րէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց
պատճառով:

Գիտակից թէպէտե իր հին կորովին համ-
բաւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն,
եթէ յարատեւելով արուեստակցական ազնւ-
ւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իր-
մէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար
իր նմաններուն հետ, մէկդի դէնէր քէնն ու
ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու
խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն
և կոյր սիրով իրեն հետեւողներուն հետ :

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելու-
թեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ
տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ
հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամենի
մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատա-
կաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն
հաւասարապէս երեւակայողին քովը : Այսպէս՝
գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝
ապրած է խիզախ երիտասարդութեան մը
ներհակ գնացքովն և յեղյեղուկ ձեռնարկնե-
րով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ
կեդրոնէն, որ խարխիսն է ծանր ու ակադե-
մական նկարագիրներու :

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ : Երեք չորս
ակադեմական ունէինք, ի՞նք ալ մէկն էր
անոնցմէ. թերեւս շատ անաչառութեամբ
դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննասի-
րութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց
տեսակէտէն ա՛յսչափ կըրցանք կշռել :

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կշռեն անո՞նք,
որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ չատ կողմերով
ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն
սպարազաներ :

Տ Պ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Կ Ա Ր Ե Ւ Ո Ր

ՎՐԻՊԱԿՔ

ՈՒՂԴԵԱԼՔ

Էջ տող

8, 11,	Գէորգ Միւհէնտիսեան	Յովհաննէս Միւհէնտիսեան
11, 27,	պարմանք	պարծանք
29, 10,	բարձրաքանչ	բարձրագանչ
29, 15,	խաչաբաղխաւ	խաչաբաղխաւ
34, 6,	տուած էին	տուած էր
37, 8,	փետեւետեալ	փերեւետեալ
42, 8,	կրնանք	կըրնանք
46, 8,	Պուէտէն	Պուէտին
48, 14,	ուղեկիցներովն,	ուղեկիցներովը,
51, 11,	ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51, 24,	ճետը	ճետըն
61, 5,	դատաւորին	դատարանին
69, 13,	ի լուծիւն	ի լրուծիւն
69, 21,	զմտաւ	ըզմտաւ
70, 1,	բժշկին	բժշկին
71, 4,	ձկունսն խորովիցիմք	ըզձկունս խորովիցիմք
71, 19,	ի՛ւ	իւր
74, 3,	յարեգգերի	յարեգչերի
95, 2,	պէս.	պէս՝

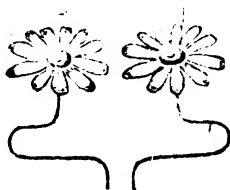

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՂրԵ.

Ա. Հոգսնի Փոսկոչիոյ գերեզմանի. Թրգ. Եպիս. Եպիս.	5
Բ. Բաւսփառակոթիւն Արեւիւրի. Թարգ.	10
Գ. Արեւիւր, իննեակ իմաստասիրական	5
Դ. Հին օրեր ու այդ օրերու մեծացունք	5
Ե. Արեւիւր յերուսաղէմ	10
Զ. Հին օրեր եւ ի. Գ. Միսսիսիս	7 1/2
Է. « « « Յովն. Տերոյեան (Ընդ մամլով)	—

Գին 7 1/2 ղրԵ.

معارف نظارت جلیله سنک ۱۲۱ نومروى وفى ۲۲ یسان
۳۲۲ تاریخ اور خستامه سیله طبع اولمشدر

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>